SLOVENSKÁ REČ

časopis Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied pre výskum slovenského jazyka

HLAVNÝ REDAKTOR
Štefan Peciar
VÝKONNÝ REDAKTOR
František Kočiš
REDAKČNÁ RADA
Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Mária Ivanová-Šalingová, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Pavel Ondrus, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
884 16 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

Š. Peciar, Slovenské národné povstanie a vývin slovenčiny 257
Ľ. Javorská — J. Sabol, O niektorých jazykovo-rytmických osobitostiach Horovovej *Balady o sne* 261
J. Ružička, Časové podraďovacie súvetie . . 268
F. Kočiš, Globálna determinácia 278

DISKUSIE

K. Horálek, Poměr češtiny a slovenštiny . . 286
J. Oravec, Predpoklady systemizovania predložiek v spisovnej slovenčine 291
J. Jacko, Obyvateľské mená a adjektívne deriváty od niektorých miestnych mien . . . 304

SPRÁVY A POSUDKY

Pri päťdesiatke prof. Šimona Ondruša. Š. Peciar 309
VI. slovenská onomastická konferencia. M. Majtán 310

ROZLIČNOSTI

Sparta — spartský, nie *sparťanský*. L. Dvonč . 314
Zabehať si na mieste, nie „zabehnúť si na mieste". M. Marsinová 315
Názvy obyvateľov *Izraela* a *Palestíny*. J. Jacko 316
Stakčianska Roztoka? J. Jacko 318
Sú výrazy *preto, nato, zato* príslovkami príčiny? F. Kočiš 320

SLOVENSKÁ
REČ
ROČNÍK 39 — 1974

Štefan Peciar

SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE A VÝVIN SLOVENČINY

1. Tridsiate výročie Slovenského národného povstania si pripomínajú všetci mierumilovní občania našej vlasti v mimoriadne priaznivej spoločenskej a politickej situácii, keď sa pričinením a zvýšenou aktivitou všetkých vrstiev našej spoločnosti pod vedením KSČ v celom rozsahu realizuje ideovo-politický odkaz SNP, všetky tie ciele a ideály, za ktoré bojovali aj umierali priami účastníci Povstania.

Historická veda hodnotí Slovenské národné povstanie ako hrdinský revolučný čin slovenského ľudu, ktorým vyvrcholil národnooslobodzovací boj našich národov. Svojimi politickými cieľmi a najmä dosiahnutými výsledkami je SNP zároveň východiskovým bodom základných spoločensko-politických premien v živote našich národov, začiatkom národnodemokratickej revolúcie v našom štáte. Prvé opatrenia Slovenskej národnej rady na oslobodenom území, ako bola likvidácia štátneho aparátu slúžiaceho klérofašistickému režimu, ustanovenie národných výborov ako revolučných ľudových orgánov štátnej moci, pozemková reforma, demokratizácia školstva a všetkého vzdelania a iné demokratizačné opatrenia, začali utvárať politické a mocenské podmienky pre ľudovodemokratické zriadenie, ktoré sa po uchopení moci robotníckou triedou pod vedením KSČ zmenilo na socialistický spoločenský systém.

Tým, že koncepciu SNP vypracovala a prebojovala KSS, bola zaručená správna orientácia národnooslobodzovacieho masového pohybu všetkých vrstiev slovenského pracujúceho ľudu. Nešlo v ňom iba o porážku fašizmu a o zvrhnutie bábkovej vlády tzv. slovenského štátu, ale súčasne aj o to, aby nové Československo, ktoré sa obnoví po víťazstve internacionálnych protifašistických síl, bolo sociálne spravodlivé a v pravom zmysle demokratické a aby v ňom Česi i Slováci mali rovnaké práva a rovnaké možnosti národného a kultúrneho rozvoja.

Po oslobodení našej vlasti Sovietskou armádou sa utvorili priaznivé podmienky na postupnú realizáciu revolučných cieľov SNP na základe Košického vládneho programu, v ktorom sa už v otázke vzťahov Čechov a Slovákov zakotvila zásada „rovný s rovným", opierajúca sa o učenie V. I.

Lenina o socialistických národnostných vzťahoch a o skúsenosti pri uskutočňovaní leninskej národnostnej politiky v ZSSR. Hoci sa spomenutý princíp úplnej rovnosti a rovnoprávnosti obidvoch našich národov do dôsledkov presadil až uzákonením československej federácie, v zásade už Slovenské národné povstanie dalo jednoznačnú odpoveď na otázku, akým smerom sa bude uberať vývoj v novom Československu. Slovenská národná rada, ktorá bola vrcholným orgánom vládnej moci na oslobodenom území Slovenska, zavrhla separatistickú politiku „slovenského štátu" a zároveň odmietla nereálnu masarykovsko-benešovskú koncepciu jednotného československého národa. V zahraničnej politike bola po víťazstvách Sovietskej armády nad fašistickými vojskami celkom pochopiteľná orientácia na Sovietsky zväz, ktorý sa už pred druhou svetovou vojnou osvedčil ako najvernejší a najspoľahlivejší spojenec Československa.

Slovenské národné povstanie je teda významným medzníkom v najnovších dejinách slovenského národa, medzníkom, od ktorého vedie cesta k našej socialistickej prítomnosti.

2. Hlboké spoločenské premeny, ktorými za tridsať rokov od Slovenského národného povstania prešla naša spoločnosť, nemohli ostať bez výrazného vplyvu na slovenský národný jazyk. Veľkými zmenami prešla najmä spisovná slovenčina ako celonárodný dorozumievací prostriedok všetkých príslušníkov slovenského národa a najdôležitejšia forma národnej kultúry Slovákov. Významne sa rozšírili spoločenské funkcie a oblasti používania slovenského spisovného jazyka. V dennej tlači, v rozhlase, v televízii a vo filme preniká spisovná slovenčina do všetkých končín slovenského národného územia, do všetkých vrstiev obyvateľstva SSR. Ešte väčší význam pre rozvoj spisovnej slovenčiny má skutočnosť, že sa mnohonásobne zvýšil počet jej aktívnych používateľov, a to najmä z tých spoločenských vrstiev, v ktorých sa predtým používali spravidla iba miestne alebo krajové nárečia. Aktívnym používateľom spisovnej slovenčiny sa stala slovenská socialistická inteligencia, príslušníci ktorej pochádzajú zväčša z rodín robotníkov, malých a stredných roľníkov, drobných remeselníkov a živnostníkov.

Rozšírenie spoločenských funkcií spisovného jazyka kladie naň zvýšené nároky, ktorým sa jazyk musí prispôsobovať. Deje sa to najmä obohacovaním a štýlovou diferenciáciou vyjadrovacích prostriedkov, zdokonaľovaním gramatickej stavby a slovotvornej sústavy a napokon pružnou stabilizáciou spisovnej normy a spresňovaním jej kodifikácie v súlade s vnútornými zákonitosťami vývinu jazyka. Slovná zásoba spisovnej slovenčiny sa obohatila za ostatných tridsať rokov a najmä od začiatku päťdesiatych rokov o stovky nových výrazov, predovšetkým odborných termínov z rozličných vedných a technických odborov. Novovznikajúce výrazy sa tvoria

zväčša podľa produktívnych slovotvorných typov a pomenovacích modelov, ale aktivizujú sa aj niektoré predtým menej bežné slovotvorné postupy (vznikli napr. rozličné typy skratkových a zložených slov). Istý počet potrebných výrazov si spisovná slovenčina utvorila napodobením slovotvorných modelov v blízko príbuzných jazykoch, v češtine a v ruštine, s ktorými prichádza do priameho kontaktu. Genetická a štruktúrna blízkosť slovenčiny a češtiny, resp. slovenčiny a ruštiny spôsobuje, že väčšina výrazov utvorených v slovenčine podľa českého alebo ruského vzoru alebo priamo prevzatých z češtiny, resp. z ruštiny nepôsobí v spisovnej slovenčine ako neústrojný prvok. Pravda, súčasná kultúrne vyspelá spisovná slovenčina preberá len potrebné výrazy, za ktoré nemá rovnocenné domáce pomenovania. Cez ruštinu prechádza do slovenčiny najmä veľa medzinárodných termínov. Tým sa posilňuje internacionalizácia slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny. Slovná zásoba spisovnej slovenčiny sa obohacuje aj tým, že mnohé slová nadobúdajú nové významy, t. j. začínajú vyjadrovať nové pojmy a nové skutočnosti. Aj tento pohyb v slovnej zásobe podporuje jej internacionalizáciu a súčasne vedie k postupnému zbližovaniu jazykov socialistických národov, najmä príbuzných, pretože sa vo všetkých týchto jazykoch odráža rovnaká alebo veľmi blízka spoločenská situácia a paralelný vývin.

Súčasne s obohacovaním výrazových prostriedkov spisovnej slovenčiny postupuje jej štýlová a funkčná diferenciácia. S rozvojom vedeckého výskumu v najrozličnejších odboroch spoločenských, prírodných a technických vied pri budovaní socialistickej spoločnosti na vedeckých princípoch súvisí nielen vypracovanie pojmových a terminologických sústav na základe vedeckého svetonázoru a dialektickej metódy a tvorba, resp. dotváranie národnej terminológie, ale aj vznik funkčného odborného štýlu. Rozvoj odborného štýlu si vyžaduje presnú a ustálenú terminológiu, ako aj funkčne diferencované syntaktické prostriedky, vyhovujúce požiadavkám logického myslenia. Takéto prostriedky (napr. nové predložkové a spájacie výrazy, vyjadrujúce zložité vzťahy) sa utvorili aj v spisovnej slovenčine, opäť do veľkej miery paralelne s vývinom v češtine a v ruštine.

V novom období spisovnej slovenčiny sa postupne vypracúvajú aj charakteristické výrazové prostriedky a špecifické črty publicistického a hovorového štýlu. V súčasnom publicistickom štýle sa okrem špecifických vyjadrovacích prostriedkov publicistiky v hojnej miere využívajú profesionálne výrazy a odborné termíny, čo súvisí so sprístupňovaním vedeckých poznatkov širokým vrstvám pracujúcich, a na druhej strane prvky bežne hovorenej reči a hovorového štýlu, ktorými sa reč publicistiky približuje reči ľudu. Hovorový štýl čerpá väčšinu vyjadrovacích prostriedkov z bežne hovorenej a ľudovej reči.

Vypracovanie a rozvoj funkčných štýlov je svedectvom veľkej životaschopnosti spisovnej slovenčiny a dôkazom jej rýchleho kvalitatívneho rozvoja v období budovania socializmu. Prostriedkami súčasného slovenského spisovného jazyka možno vyjadriť najrozmanitejšie významové odtienky, najzložitejšie myšlienkové procesy a vzťahy, i najjemnejšie citové hnutia. Súčasná spisovná slovenčina je bohatý, všestranne rozvinutý kultúrny jazyk, ktorý je spoľahlivým a pružným nástrojom na uspokojovanie vyjadrovacích a dorozumievacích potrieb členov vyspelej socialistickej spoločnosti.

Prudký pohyb vo výrazových prostriedkoch nevyhnutne sprevádza zdokonaľovanie a spresňovanie gramatickej stavby a slovotvornej sústavy spisovnej slovenčiny. Tým sa dosahuje pružná stabilita spisovnej normy, ktorá je potrebná na zachovanie kontinuity spisovného jazyka. Na druhej strane sa tradičná spisovná norma v jednotlivostiach ustavične rozkolísava tým, že noví používatelia spisovného jazyka ju dokonale neovládajú a vnášajú do nej nové prvky zo svojho rodného alebo pracovného prostredia.

Na rovine morfológie a tvorenia slov sa najvýraznejšie prejavuje tendencia využívať vo zvýšenej miere produktívne ohýbacie a slovotvorné typy, čím sa dosahuje pravidelnosť a vyrovnanosť v gramatickej stavbe spisovnej slovenčiny. V oblasti syntagmatiky charakterizuje najnovší vývin slovenského spisovného jazyka (v zhode s vývinom v iných moderných jazykoch) vznik a stále pribúdanie sekundárnych predložiek typu odhliadnuc od, bez ohľadu na, v porovnaní s, na rozdiel od, v dôsledku, začínajúc, začiatkom *a pod., ktorými sa presnejšie vyjadrujú zložité vzťahy. Vo vetnej stavbe súčasnej spisovnej slovenčiny možno pozorovať pribúdanie konštrukcií s pasívom a nominálnych konštrukcií. Obidve tieto črty sú charakteristické najmä pre odborný štýl a prenikajú aj do publicistického štýlu. V stavbe súvetia sa zosilňuje hypotaxa a pribúdajú rozličné typy zloženého súvetia, čo súvisí s prehlbovaním vedeckého poznania a so spresňovaním myslenia.*

Zrýchlený vývoj spisovnej slovenčiny, ktorý sa prejavuje pohybom vo všetkých rovinách jazykovej stavby, vyžaduje zvýšený záujem jazykovedcov o problémy spisovného jazyka a jeho normy. O rozvoj spisovného jazyka sa jazykovedci starajú prehĺbeným štúdiom a zisťovaním zákonitostí jeho vývinu v súlade so stúpajúcimi vyjadrovacími potrebami spoločnosti a najmä cieľavedomou kodifikáciou spisovnej normy vo všetkých jazykových rovinách. Výstižná a spoločensky účinná kodifikácia spisovnej normy musí byť opretá o dôkladné vedecké poznanie súčasného stavu spisovného jazyka a jeho vývinových tendencií, t. j. o zistenie tých konštitutívnych prvkov súčasnej spisovnej normy, ktoré určujú jej vývoj.

Slovenskí jazykovedci si včas uvedomili tieto skutočnosti a orientovali

prácu celých kolektívov predovšetkým na výskum a kodifikačné spracovanie súčasnej spisovnej slovenčiny. Slovenská kultúrna verejnosť dostala v ostatných desaťročiach do rúk sériu základných normatívnych jazykových príručiek, v ktorých sú spracované takmer všetky roviny slovenského spisovného jazyka podľa súčasného stavu vedeckého poznania: od pravopisných pravidiel cez opis hláskovej a fonologickej sústavy, gramatickej stavby a tvorenia slov až po sústavný opis slovnej zásoby a po štylistiku. Pripravujú sa ďalšie normatívne príručky.

Všetky uvedené fakty z vývinu slovenčiny v ostatnom štvrťstoročí svedčia o tom, že revolučné spoločenské premeny, ktorými prešla naša spoločnosť od Slovenského národného povstania, viedli k zrýchlenému vývinu slovenského jazyka, k všestrannému rozvoju spisovnej slovenčiny. Je to začiatok novej epochy vo vývine slovenského národného jazyka, epochy, ktorú budeme nazývať socialistickým obdobím. Uvedomujeme si, že na začiatku tohto vývoja bolo Slovenské národné povstanie. Preto oslavy tridsiateho výročia Povstania nie sú pre slovenských jazykovedcov iba pietnou spomienkou, ale súčasťou hlbšieho poznania historického významu tohto mohutného revolučného pohybu v najnovších dejinách slovenského ľudu.

Ľudmila Javorská – Ján Sabol

O NIEKTORÝCH JAZYKOVO-RYTMICKÝCH OSOBITOSTIACH HOROVOVEJ BALADY O SNE

Básnická skladba Petra Horova *Balada o sne* (1960) je umeleckou výpoveďou o tragickej udalosti, ktorá sa odohrala vo východoslovenskej obci Tokajík (vyvraždenie obyvateľov, vypálenie dediny) už na úsvite oslobodenia. Je pre P. Horova príznačné, že na zachytenie a vyrozprávanie tejto udalosti si vybral formu balady, ktorá mu dovolila rozšíriť priestor zobrazenia o širší filozoficko-reflexívny rámec, pretože „balada zobrazuje udalosť a zároveň ju aj hodnotí" (Kraus, 1966, s. 21), vyjadruje sa v nej „tragický pocit života na pozadí výnimočnej udalosti, pričom je dôraz na básnikových pocitoch a náladách a vôbec na jeho postoji k zobrazovanému" (Kraus, 1966, s. 27). Baladické pozadie zbierky tvoria viaceré „konštantné" znaky baladickosti (porov. Kraus, 1966, s. 31): je tu tiesnivá nočná scenéria

so všetkými príznakmi desu a hrôzy, sú tu symboly napätia a úzkosti, predtuchy tragédie a smrti, súcit prírody s utrpením človeka:

A potom šľahla noc. / A potom šľahli noci / Krídlami havrana (s. 22); Na dvere durkali / V polnociach hrôzou nemých (s. 25); To je tá temná noc, / Noc vraždou dýchajúca, / Noc vášňou zvrátená / Cez peľasť postele! (s. 35); Už kosíli sa slučka, / Už búši na vráta / Tá veštba kuvičia: / Smrť, prahnúc po krvi, / Vlastnú si žízeň hucká / Tou krvou opiť sa. / Krvavo brieždi sa. (s. 47); Posledné defilé: / Špalierom mĺkvych domov / Krok náhle sťažený / Tušením osídel. (s. 52); Pešníkom cez pole / Vlečú sa v mĺkvom rade / Bezradní, stratení / Sťa vtáci v kúrňave. (s. 53)

Baladickosť Horovovej zbierky má i vývinové literárne zázemie (pozri Kraus, 1973, s. 112): vo vzťahu k motívom ľudovej slovesnosti, baladickými echami inonárodných literatúr, alúziami na staršie vývinové štádiá slovenskej literatúry i „apokalyptickými" víziami a symbolmi (viac ráz sa tu ohláša predstava fénixa, Poovho havrana, ľudová slovesnosť, štúrovské motívy, „apokalypsa"):

Jak Fénix plápolá / Večitým ohňom planie / V bezodných studniach tmy / Tá ruža kamenná (s. 30); A potom šľahli noci / Krídlami havrana, / Čo kráka Never more (s. 22); Na slávu môjho ľudu, / Čo v smrtných údoliach / Nie, nikdy nezhynie! / NEVER MORE! NIKDY NIE!! (s. 66); Hľa, plač tvoj zradou tíši / Len krákor havraní: / Never more! never more! (s. 40); To je tá poznaná / Prastará pranostika, / Čo cez hmly storočí / Sa k svetlu prediera: / NEPRÁVOSŤ U PÁNA, / PRAVDA LEN U ZBOJNÍKA (s. 40); Padne chlap nejeden / šabľami dorúbaný, / Dostená bez mena / Na tvrdej posteli. (s. 43); Ach, aká obludná / Je cesta zarúbaná, / V mrazivom povele / v slučku hmly zaťatá! (s. 54); Jak hviezda radostná, / Hej, horí ohník, horí / Úsvitom jarabým / Pre nás a pre deti! (s. 41); Kto ten prúd zahatá, / Ktože ho zreťazí! (s. 21); Nahý meč anjela / Apokalyptickej hrôzy. (s. 48); Nik ruky nezalomí, / Keď klesáš, človeče, / Na stupňoch golgoty. (s. 51)

Plynutie deja, ktoré balada „potrebuje" hoci len v náznaku, je viacrozmerové: v niektorých častiach rýchlejšie, v iných pritlmené. Celkove však treba povedať, že tu prevláda lyrický prvok nad epickým; lyrický prvok pracuje v službách dramatického: ide tu najmä o používanie kontrastov. Výrazným protikladom je v zbierke najmä „sémantické pole" vody a „sémantické pole" ohňa, plameňa. Možno vysloviť tézu, že voda sa zračí ako symbol pokojného plynutia času, časovej nevyhnutnosti a nenávratnosti (explicitne sa objavuje na začiatku a na konci skladby); plameň je sémanticky viacdimenzionálny: je to plameň-ničiteľ, ale aj symbol úsvitu, nádeje a víťazstva, znovuzrodenia (obraz fénixa). V *Balade o sne* je veľa „záblesk ov", „úsvitu", „jasu" a pod. Táto mozaikovitosť „plameňa" akoby presvetľovala jednotlivé obrázky videné vo sne. Mnohé takéto záblesky obrázkov ako keby pripomínali filmovú techniku. Všimnime

si niekoľko úryvkov (rímskou číslicou označujeme časť zbierky; dovedna je ich šestnásť):

Kde iba *potôčik* / Odvážne *klokotá* / Jak večne živý sen / Tých, čo tu včera mreli (I, s. 12); *Klokoce Tokajec* / Skuhravým krokom *vody* / Po poliach kamenných / A v behu rozpráva . . .; / Len *voda narieka,* / Keď svoje *prúdy* valí / Rebrami úbočí / Do dlaní údolia (II, s. 14—15); Ale až obnaží / Života skryté stopy / Tá *voda* stojatá, / Kto ten *prúd* zahatá, / Ktože ho zreťazí! (III, s. 21); Zas milý pánboh káral / *Prívalmi* záhuby / Ako v dňoch *potopy.;* / A strechy *blčali* / Jak stohy starej slamy (IV, s. 23); Do boja volali / Pre lásku k rodnej zemi, / Čo v *blyskoch* prekliatych / Sa k *svetlu* prediera.; / Čo znova počína / Rásť ako zdravý klas / Cez *popol spálenisk,* / Cez *skrvavené* rovy / Hlboko v nás . . . (V, s. 25, 27); Jak *Fénix plápolá* / Večitým *ohňom planie* / *V bezodných studniach tmy;* / Letí spev závratný / Z mŕtveho *popola,* / Vták, živý z *plameňa!* (VI, s. 30); Clivý šum *čerenia;* / Nad nemou *hladinou;* / Mdlý *záblesk plameňa;* / *Plamene* jesene; / Kde mĺkve dúbravy / maskujú *ohníčky;* / Hoc psiská divo skučia / Do *blyskov plameňa,* / Do *blyskov* ocele. (VII, s. 31—32, 35); Jak zdutá *veľrieka* / Z *dna* samej *geheny —;* / Neperú v soli *sĺz* / Nádej jak bielizeň:; / Sleduje *teplý pulz* / Sna, ktorý bieli zem. / V ich očiach vierou smelých / *Horí* ten biely sen. (VIII, s. 37, 38); Hej, *horí ohník, horí* / *Úsvitom jarabým* / Pre nás a pre deti! / Cez *plamene* a *dym* / Bežíš mu v ústrety. (IX, s. 41); Cez *dym* a *plamene* / letíš mu do náručia, / Až k *slzám* dojatý / *Ránom,* čo prichodí; / Jak *búrne pramene* / Slovenské hory hučia; (X, s. 42); Smrť, prahnúc po *krvi,* / Vlastnú si *žízeň* hucká / Tou *krvou opiť sa.* / *Krvavo brieždi sa.* (XI, s. 47); Ich oči *opilé* / Nezreli *slznou* clonou,; / Nahý *meč anjela* / Nad vtákom bez krídel (XII, s. 52); *Žeravé* hlavne zbraní —; / Mŕtvi na sirej stráni, / Z ktorej sa *kúdolí* / *Dym Apokalypsy* . . . (XIII, s. 54); Videli — hosana! — / V *plameňoch* pomstou divých, / Čo *temné* plátna *tmy* / *Bleskmi* striel párali, / *Päťcípky svitania* / Na čelách bratov živých, (XIV, s. 60); *Zhoreli* v *plameni* / *Krvavej* ľudskej drámy; / Než zacelia sa rany, / Dnes ešte *plákané* / *Slzami* slanými. (XV. s. 62, 63)

Kontrast „vody" a „plameňa" kulminuje v poslednej časti zbierky; akoby sa tu objavovalo sémantické resumé celej skladby:

Iba strom na brehu / Skláňa sa nad *vlnami* / A loví v *čerení;* / Keď celá otčina / Zdvihla sa z beznádeje / Cez *dym* a *plamene* / V hrdinstve bezmennom / Za *jasom* svojho sna, / Za *jasnou zorou rána,;* / Tratí sa, *klokotá* / Skuhravým krokom *prúdu* / Úbočím cez polia / Po širej rovine. (XVI, s. 64, 65, 66)

Tento protiklad — proti bežnej skúsenosti — sa dostáva až do vzájomnej symbiózy: *Zbojnícky hrdý hvizd, / B l k o t a j ú c e v a t r y, / O l e j o m zhorklých s ĺ z / Do výšok zvíchrené;* (s. 32). Tu ide o posunutie: *(voda, tekutina) → slzy → olej* (tekutina, ktorá podporuje oheň). Vzťah sémy „vody" a „ohňa" vrcholí v obraze krvi a v jej symboloch.

Ukázali sme na jeden „vonkajší" sémantický protiklad vody a ohňa, ako sa v ňom prejavuje pokojnejšie či vzrušenejšie plynutie času. Za dominantné však treba pokladať kontrasty vnútri sémantického poľa ohňa, dané

rozličným stupňom intenzity, najmä vizuálnej, symbolickú opozíciu tmy a svetla, noci a úsvitu, poroby a oslobodenia. Ako sme videli, je to v súlade so „snovým" a baladickým ladením zbierky.

Proti „rýchlejšej" kontrastovosti, ale zato v službách rytmizácie, segmentácie (a teda lyrizácie) pracujú rozličné štylistické figúry (anafora, epanastrofa, epizeuxa) vychádzajúce z princípu opakovania. Príklady:

Či to bol panský dráb,
Či žandár podperený,
Či četník-demokrat,
Či iní lokaji,
(III, s. 20)
Sen večne odvážny,
Sen — teplé pískľa v dlani,
Sen-zbraň, *sen*-uragán,
Sen hladom mučených.
(VI, s. 29)
Cez hory, *cez* polia,
Cez skrvácané stráne
(VI, s. 30)
To je tá temná *noc*,
Noc vraždou dýchajúca,
Noc vášňou zvrátená
(VII, s. 35)

Obrázková mozaikovitosť skladby sa na výrazovom pláne premieta napr. frekvenciou štylisticky najnasýtenejších slovných druhov: podstatných mien, adjektív a slovies. Už hodnoty entropie a redundancie týchto množín slov signalizujú, že sa príznakovo využívajú len niektoré z nich. Platí to predovšetkým o substantívach (porov. tabuľku 4). Príznačná je v zbierke nízka frekvencia slovies napr. v porovnaní s ľudovou piesňou (Mistrík, 1969, s. 90), ľudovou poéziou, poéziou P. O. Hviezdoslava, básnikov symbolistov i niektorých básnikov medzivojnového obdobia (Brezina, 1968, s. 10—31). Pomer slovies, adjektív a substantív je v Balade o sne 1 : 1,2 : 3. Pravda, sú tu isté lokálne výkyvy, ako o tom presviedča štatistika výskytu substantív, adjektív a slovies v jednotlivých častiach zbierky (tabuľka 3). Podrobný frekvenčný rozbor tohto javu v jednotlivých častiach skladby by bol prienikom do mikroštruktúry textu, ktorej analýza nie je cieľom našich úvah. Primárna dynamickosť, vyplývajúca z podstaty slovesných kategórií, je teda pritlmená. Je tu však výrazná frekvencia adjektív, najmä v porovnaní s prozaickými textami (Mlacek, 1965, s. 332). Dynamika básnického prejavu sa tu teda „náhradne" dosahuje sčasti vyššou frekvenciou adjektív (Mistrík, 1969, s. 90), kontrastným radením substantív, polysémantickosťou substantív (upozorňuje na ňu Bagin, 1974), ale najmä vo výraznej zvukovej rovine: v rytmickej štruktúre verša.

Silné tendencie po rytmickosti sa prejavujú už v nízkej priemernej slabikovej dĺžke slova (v celej skladbe 1,9); verš je až nápadne krátky (6- a 7-slabičné verše). Táto skutočnosť so sebou prináša niekoľko zákonitostí: nevyhnutnosť inverzie, nevyhnutnosť presahu, konfiguráciu rytmických variantov a subvariantov ako znaku dezautomatizácie rytmu a nízku priemernú slabikovú dĺžku slov, ako sme už uviedli. Ďalší ukazovateľ rytmickej štruktúry textu — entropia a redundancia slov podľa slabikovej dĺžky (tabuľka 1) — aj v porovnaní s inými textami (Sabol, 1973, s. 18—21) — potvrdzuje, že skladba je rytmicky veľmi výhodná (nízke hodnoty relatívnej entropie a vysoká redundancia dokumentujú, že v texte majú frekvenčnú prevahu len slová istej slabikovej dĺžky).

Najbezpečnejším ukazovateľom rytmickej výstavby básne je vertikálna štatistika prízvukov (uvádzame ju v tabuľke 2; ide o štatistiku v jednotlivých častiach aj dovedna v celej zbierke). Verš *Balady o sne* má výraznú jambickú organizáciu, v 6-slabičných veršoch sú aj daktylské verše, rovnako možno niekedy pozorovať „tvrdé" daktylské začiatky aj v 7-slabičných veršoch. Stúpavú jambickú intonačnú líniu podporuje presah, ale proti nej zasa pôsobí konkluzívna kadencia koncových veršových úsekov. Je tu teda určité rytmické napätie, ktoré vyhovuje aj v podstate lyrickému prietoku sémantiky verša. Na konci jednotlivých častí autor strofickou, rýmovou a sylabickou ruptúrou naznačuje dramatickosť a neuzavretosť deja.

Dotkli sme sa len niektorých jazykovo-rytmických znakov Horovovej *Balady o sne.* K najdôležitejším z nich patrí použitie sémanticky príznačných, kontextovo polytónne zaťažených slov (*oheň, sen* a i.). Primárna dynamika vyvierajúca zo slovesného deja je pritlmená, kompenzuje ju bohatá škála epitet, ktorých účinnosť sa zvyšuje v inverznom použití, a viacvrstvové pôsobenie substantív. Text obopína sémantický kontrast a mnohovýznamovosť slova; príznačná je preň hermetická uzavretosť sémantických polí. Epika je v pozadí; lyrický prvok je zavše v službách dramatickosti, „baladickosti". Rytmus verša je veľmi výrazný. Krátky verš pomáha segmentovať takty a vyčleňovať aj sémantické úseky.

Mnohé veci sme v rozbore len naznačili; bude sa treba k nim vrátiť v ďalších parciálnych sondách. Išlo nám najmä o to, aby sme ukázali na niektoré charakteristické tvárne prostriedky, ktorými P. Horov umelecky zobrazil jednu z tragických udalostí našich národných dejín. Na záver možno povedať, že je to práve horovovská statočná práca s výrazom, vychádzajúca z jeho umeleckého naturelu a ďalej „mravná angažovanosť, mnohovýznamovosť a štruktúrna celistvosť" (Bagin, 1974), pre ktoré možno *Baladu o sne* pokladať za jednu z najúčinnejších a najsugestívnejších básnických výpovedí o Slovenskom národnom povstaní.

Tabuľka 1
Entropia a redundancia slov podľa slabikovej dĺžky

	p	$-p \log_2 p$
1-slab.	0,375	0,5306
2-slab.	0,345	0,5297
3-slab.	0,246	0,4977
4-slab.	0,032	0,1589
5-slab.	0,002	0,0179
6-slab.	0,001	0,0100
$H_0 = 2{,}5850$	$h = 0{,}6750$	
$H_1 = 1{,}7448$	$R = 0{,}3250$	

Tabuľka 2
Vertikálna štatistika rozloženia prízvučných slabík (%)

Časť	Slabika							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	(8.)
I.	42,9	57,1	2,9	74,3	2,9	42,9	0,0	—
II.	55,9	41,2	5,9	88,2	2,9	41,2	0,0	—
III.	55,9	44,1	0,0	88,2	0,0	41,2	0,0	—
IV.	52,9	44,1	5,9	100,0	0,0	32,4	0,0	—
V.	54,3	45,7	0,0	94,3	2,9	31,4	0,0	—
VI.	64,7	41,2	0,0	94,1	0,0	23,5	0,0	—
VII.	62,9	37,1	2,9	82,9	0,0	37,1	0,0	—
VIII.	54,3	51,4	2,9	97,1	0,0	45,7	0,0	—
IX.	50,0	55,9	5,9	91,2	0,0	35,3	0,0	—
X.	57,1	42,9	0,0	97,1	0,0	20,0	0,0	—
XI.	58,3	50,0	0,0	88,9	0,0	38,9	0,0	—
XII.	64,7	44,1	2,9	97,1	0,0	20,6	2,9	0,0
XIII.	62,9	42,9	2,9	85,7	0,0	25,7	0,0	—
XIV.	66,7	33,3	0,0	100,0	0,0	13,9	0,0	—
XV.	68,6	34,3	0,0	97,1	0,0	14,3	0,0	—
XVI.	65,7	40,0	5,7	94,3	0,0	34,3	0,0	—
Σ	58,6	44,1	2,3	91,9	0,5	31,1	0,2	0,0

Literatúra

BAGIN, A.: Na tému: Povstanie a poézia. Slovenská literatúra, 21, 1974 (v tlači).
BREZINA, J.: Poézia Fraňa Kráľa a problémy slovenskej poetiky. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 416 s.
HOROV, P.: Balada o sne. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1960. 68 s.
KRAUS, C.: Slovenská romantická balada. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 272 s.

Tabuľka 3
Frekvencia substantív, adjektív a slovies v skladbe Balada o sne (%)

Časť	Substantíva	Adjektíva	Slovesá
I.	47,6	33,3	19,1
II.	54,7	21,3	24,0
III.	60,0	20,0	20,0
IV.	62,9	15,7	21,4
V.	59,5	16,5	24,1
VI.	59,7	20,8	19,5
VII.	60,5	32,1	7,4
VIII.	56,0	21,3	22,7
IX.	67,1	18,4	14,5
X.	56,8	20,3	23,0
XI.	57,1	23,8	19,1
XII.	57,9	23,7	18,4
XIII.	52,7	27,0	20,3
XIV.	61,3	21,3	17,3
XV.	52,3	27,7	20,0
XVI.	61,3	20,0	18,7
Σ	58,1	22,6	19,3

Tabuľka 4
Entropia a redundancia substantív, adjektív a slovies v skladbe Balada o sne

	p	$-p \log_2 p$
Substantíva	0,581	0,4551
Adjektíva	0,226	0,4849
Slovesá	0,193	0,4581
$H_0 = 1,5850$	$h = 0,8821$	
$H_1 = 1,3981$	$R = 0,1179$	

KRAUS, C.: Generácia v pohybe. Vývinové problémy štúrovskej literatúry. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 144 s.

MISTRÍK, J.: Exaktná analýza Maríny a Detvana. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 21. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 85—92.

MLACEK, J.: O frekvencii jazykových prostriedkov a o jej štylistickej platnosti. Slovenská reč, 30, 1965, s. 330—335.

SABOL, J.: Skúmanie a interpretácia rytmických tendencií textu. Slovenská reč, 38, 1973, s. 12—22.

Jozef Ružička

ČASOVÉ PODRAĎOVACIE SÚVETIE

1. Podstata časového súvetia

1.1. Časové okolnosti deja hlavnej vety sa vyjadrujú okrem príslovkového určenia času aj vedľajšou vetou, ktorá má rovnakú syntaktickú úlohu ako príslovkové určenie času. Rozlišujú sa tri skupiny prípadov: najprv vyjadrenie časovej okolnosti, ktorou sa dej hlavnej vety zaraďuje na časovej osi (súčasnosť, predčasnosť a následnosť): Kedy sa uskutočnil dej hlavnej vety?, potom vyjadrenie časovej okolnosti, ktorou sa vyjadruje trvanie deja hlavnej vety: Ako dlho trval dej hlavnej vety? a napokon prípady s nezhodou medzi syntaktickým vzťahom a jeho vyjadrením.[1]

Podľa zviazanosti súvetia s textom sa dá určiť, ktorý dej je základný a ktorý je závislý (čiže určujúci). Vedľajšiu vetu vyjadrujúcu závislý dej často možno, najmä pri totožnosti podmetov viet, nahradiť a) synonymnou polovetnou konštrukciou, b) slovne vyjadreným vetným členom: a) *Keď som sa premohol, pristúpil som bližšie a začal som dielo pozorovať sústredeným, lačným pohľadom.* (Zúbek) = *Premôžuc sa, pristúpil som . . .* b) *Ale ako Kramára odviedli, vyšetrovanie stalo sa nudným až hlúpym.* (Urban) = *Ale po odvedení Kramára vyšetrovanie stalo sa nudným až hlúpym.* V prípadoch tretej skupiny sa však obidva deje javia akoby rovnocenné, a potom sa v časovom súvetí môže uplatniť obrátený pomer: *Bolo čosi po polnoci, keď nastal výbuch = Výbuch nastal, keď bolo čosi po polnoci.* Pri nahradení vety polovetou alebo vetným členom sa ukazuje, že vlastne hlavná veta obsahuje podružnejší dej: *Keď sme zosadli na konečnej staničke, bolo už neskoro popoludní.* (Chudoba) = *Na konečnej staničke sme zosadli až neskoro popoludní.*

1.2. Časové súvetie tvorí osobitný typ podraďovacieho súvetia, pretože sa na vyjadrenie časového vzťahu ustálili ako hlavné spájacie prostriedky isté spojky; napr. *keď, kým, len čo, až, ako, náhle, odkedy, dokiaľ.* To sú hlavné syntaktické prostriedky časového súvetia. Okrem nich sa uplatňuje aj kategória slovesného času a slovesného vidu ako ďalšie gramatické prostriedky podraďovacieho časového súvetia. Tie sa však uplatňujú v jednotlivých typoch časového súvetia rozlične.

[1] V našej gramatickej literatúre nie je problematika časového súvetia spracovaná uspokojujúco. Najčastejšie sa iba veľmi stručne uvádza paralela medzi príslovkovým určením času a časovou vedľajšou vetou a potom sa po výpočte najčastejších spojok citujú príklady z písaných textov. Tak postupuje aj J. Stanislav v svojej historickej syntaxi. Novšie bohemistické, rusistické a germanistické práce donášajú však veľa popudov na lepšie riešenie našej otázky. Treba si všímať najmä práce J. Bauera, M. Grepla a W. Hartunga.

Príklady:

Keď vstúpil, nepobadal som na ňom ani stopy hnevu alebo nevôle. (Zúbek) — Už bolo celkom vidno, *keď* kráčala poľnou cestou. (Jančová) — *Kým* som prešla cez námestie, prevalil sa mi po ume celý môj život. (Chudoba) — Mali sa radi a žili spolu šťastne, *kým* nepomreli . . . (Chrobák) — *Náhle* sme zdolali aj tento vrch a prišli na jeho temeno, zastavil som koňa. (Figuli) — *Len čo* som si sadla na múrik zábradlia zoči-voči starému domu, začalo drobulinko mrholiť. (Zelinová) — Znovu, *ako* som osamel, moje myšlienky stávali sa čoraz triezvejšími . . . (Figuli) — Dva týždne prešli, *čo* sa hnevajú. (Jančová) — *Dokiaľ* neboli známe goniometrické funkcie, nemohli sa objaviť mnohé súvislosti v prírode alebo sa nemohli presne vyjadriť. (Filkorn)

V hlavnej vete býva odkazovacie zámeno príslovkovej povahy ako pomocný spájací prostriedok. Tak vzniká korelovaný spájací výraz, ktorým sa časový vzťah deja hlavnej vety k deju vedľajšej vety vyjadruje zreteľnejšie a jednoznačnejšie. Často ide aj o dôraznejšie vyjadrenie medzivetného vzťahu.

Príklady:

Teda odídem, a *keď* splním všetko, čo ona žiada, *potom* sa vrátim. (Figuli) — A čakať budete musieť *dotiaľ, dokiaľ* bude treba. (Mináč) — *Sotva* však ľahne, *už* i spí, a to je dobre. (Rázus) — *Keď* sme sem prišli, *už* to tu viselo. (Zelinová) — Ale *len čo* sme sa stretli, *už* sa ma jeden spýtal: „A vy čože porábate v našom kraji?“ (Figuli) — *Keď* som ju zbadal, *hneď* som si spomenul na rozprávku o Lomidrevovi. (Hečko)

Pri časových spojkách sa často používajú zdôrazňovacie alebo obmedzovacie častice *až, iba, len, práve, najmä, aj, i, už:*

Až keď v 18. storočí stratil Starý hrad praktický význam, možno hovoriť o jeho postupnej premene na zrúcaniny. (Pisoň) — *Len keď* vysadol na koňa, všimla som si, že má rukavice a bičík. (Chudoba) — Stretla som ju raz v Bratislave na ulici, *práve keď* sa vrátila z lyžovačky. (Bednár) — Ľudí ani nevidno, *iba keď* idú z práce alebo do práce. (Bednár) — Maroš doma nemôže sa skoro mamke priznať, *najmä odkedy* sa spomína i starý otec Stračkovie medzi obchodníkmi. (Rázus)

Rovnako sa používajú tieto častice pred pomocným spájacím prostriedkom:

Ale radosť ho držala *len zatiaľ,* kým sa Paulínka vrtela po izbe. (Švantner) — Pripomína si tú skutočnosť *najmä vtedy,* keď mu podáva ruku. (Švantner) — Ľudia pristavujú prúd reči s bázňou *už vtedy,* keď počujú vysloviť toto meno. (Švantner) — „Ostatní spite, ináč sa vám oči zagleja *práve vtedy,* keď ich budete najviac potrebovať,“ nakazoval nám učiteľ. (Moric) — Svojich mŕtvych pochovávali podľa starých zvykov *i potom,* keď sa už natrvalo usadili. (Bednárik)

1.3. V niektorých prípadoch ide o dva časové údaje, jeden vyjadrený slovne a druhý vetne.

Príklady:

Veď *večer, keď sme sa vrátili od táboráka,* všade bolo ani vyzametané. (Moric) — Ako *včera, keď som nevedela,* ako mám začať písať list. (Zelinová) — Tak dobre ako *za mala, keď som ešte nevedela,* čo je žiaľ. (Zelinová) — A to je jedna z príčin, ktorá ma núti zaznačiť udalosti súvisiace s majstrom Pavlom *čím skôr, kým ich mám ešte v dobrej pamäti* ... (Zúbek) — Možno vraj *o nejaký týždeň, keď sa začnú maľovať školy.* (Chudoba) — Nepáčil sa jej už *vtedy ráno, keď ho našla na verande nezvyčajne veselého.* (Jančová) — A nechápali Ráztočania ani *neskoršie, keď už vojna bola v plnom prúde.* (Urban) — Poviem ti to *potom, keď budeš mať rozum.* (Chudoba) — *Časom, keď sa niekto prevalil na druhý bok,* zaškrípala železná posteľ. (Urban) — Iba mi sľúbila, že *raz, keď dozrie chvíľa,* mi všetko dopodrobna porozpráva. (Chudoba) — *Do tretej, keď mám prísť na rad,* je ešte ďaleko ... (Moric)

Tieto vedľajšie vety sa hodnotia ako časové, hoci sa viažu na predchádzajúci časový výraz ako prístavok.[2] Ide tu teda o vedľajšie vety, ktoré majú dvojakú funkciu. Ak sa v hlavnej vete uvádza časový údaj vyjadrený podstatným menom ako *čas, chvíľa, rok, deň* a pod., vedľajšia veta sa hodnotí ako prívlastková, hoci má ináč podobu i význam časovej vedľajšej vety:

Stalo sa to *v tom roku, keď sme postavili novú stodolu.* (Chudoba) — Historické pramene sa prvý raz zmieňujú o Oravskom zámku *okolo roku 1267, keď sa spomína ako kráľovský majetok.* (Pisoň) — Zákaz bol ešte zostrený *roku 1591 a 1956, keď ho čítali vo všetkých tamojších kostoloch.* (Bednárik) — To bolo *v ten večer, keď si odišla s pánom Mrázom* ... (Zelinová)

V týchto prípadoch možno spojkovú vetu nahradiť spravidla vzťažnou vetou majúcou funkciu prívlastku: *Stalo sa to v tom roku, keď sme postavili novú stodolu = Stalo sa to v tom roku, v ktorom sme postavili* ... Pomáha pritom aj zámenný prívlastok pri nadradenom podstatnom mene *v tom roku* ... Niektoré prípady sú však prechodné, uvedený substantívny tvar môže mať úlohu adverbiálneho výrazu, napr.: *Iba na tretí deň som pochopil, že do tých čias nepríde domov, dokým ja tam budem.* (Zelinová) — *Voda mala farbu olova do tých čias, kým som do nej nenamočila nohy.* (Zelinová)[3]

1.4. Časový sled dejov sa pomerne často nevyjadruje hypotaxou: v asyndetickom súvetí sa naznačuje len vzájomnou polohou viet, alebo aj lexikálne slovami *najprv, potom, naostatok* a pod. ... Vety sa zoraďujú akoby na časovej osi:

---

[2] Pozri k tomu článok P. Ondrusa *Viacnásobné príslovkové určenie vo vete typu Ostal vzadu, pri plote.* Slovenská reč, *39,* 1974, s. 98–100.

[3] Od časových vedľajších viet však treba odlišovať vedľajšie vety, ktoré majú síce podobnú gramatickú stavbu, ale majú odlišnú vetnočlenskú platnosť vzhľadom na svoju nadradenú vetu:
Dlho trvá, kým sa vrátime do prístupných častí jaskyne. (Hečko) = podmetové súvetie; *Ostatnému som veľmi nedôveroval, najmä keď plot bol veľmi vysoký.* (Moric) = príčinné súvetie; *Boli prípady, keď to nešlo* ... (Urban) = prívlastkové súvetie.

Vnoril som si ešte raz tvár do jej žltkavých vlasov, *potom* som odložil jej ruky zo svojej šije, chytil som uzdu a vyskočil na koňa. (Figuli) — Zastal som, obzrel som sa, *potom* som vyšklbol spomedzi trávy šťaveľ, hodil ho do úst — a trielil kadeľahšie. (Moric) — Šimon sa opatrne podíva na richtárove čižmy, *potom* na čižmy Drakove a *napokon* zase len sklopí zrak. (Chrobák) — *Najprv* sa mláti, *potom* sa platí. (príslovie) — *Predtým* bol aspoň úprimný, *teraz* sa pretvaroval. (Chudoba)

Časové zaradenie dejov je implicitné aj pri samostatných vetách:

[Zvonku na mňa volal strýc:] — Opatrím statok. Prichystaj zatiaľ večeru. (Chudoba)

Parataxa sa používa pomerne často na vyjadrenie rýchleho sledu dejov v rovnocenných vetách. Vzájomné časové zaradenie dejov sa naznačuje v prvej vete výrazmi *ledva, sotva, ešte nie (ne-), ani nie (ne-), ešte ani nie (ne-),* v druhej vete zasa výrazmi *hneď, už, už aj, a už aj, tuliby, a tu:*[4]

Lebo chlapci, *ledva* sa odtiahli od zeme, *už* sa brali do sveta ... (Jančová) — *Ešte* som sa neoženil, *už* ma žena bije ... (pieseň) — *Sotva* som sa spamätal, *už* sme počuli z druhej strany kopca brechot psov a približovanie sa žandárov. (Figuli) — *Sotva* sa dozvie, aké nešťastie ju zastihlo, *hneď* sa usiluje, aby zmiernil jej zármutok. (Švantner)

Namiesto časovej vedľajšej vety sa používa aj polovetná konštrukcia s prechodníkom, pričom sa na vyjadrenie súčasnosti dejov využíva prechodník nedokonavých slovies a na vyjadrenie nesúčasnosti (najmä predčasnosti) zasa prechodník dokonavých slovies:

Držiac ju v náručí, poobzeral som sa dookola. (Figuli) = *Ako som ju držal v náručí ...* — Popoludní, *sediac vo svojej kaplánke,* strhol sa na zaklopanie. (Urban) = Popoludní, *keď sedel ...* — *A vzdychnúc si,* dodávala: — Keby som ho mohla len dostať odtiaľ ... (Urban) = *A keď si vzdychla,* dodávala ... — *Zbadajúc toľkú mrákavu zdravého obecenstva,* prudko som sa potešil. (Hečko) = *Len čo som zbadal ...* — Uklonil sa, *a zazrúc na stole čísi nedojedený chlebík,* zahryzol do neho všetky svoje zdravé zuby. (Hečko) = Uklonil sa, *a keď zazrel ...,* zahryzol ...

V rovnakej funkcii sa používa aj trpný prechodník, resp. trpné príčastie (ktoré ho zastupuje): *T r á p e n á takýmito neobyčajnými otázkami, zobrala sa raz na faru.* (Urban)

1.5. Časová vedľajšia veta sa v rámci podraďovacieho súvetia umiestňuje podľa požiadaviek výstavby textu. Preto umiestnenie časovej vedľajšej vety vzhľadom na polohu nadradenej vety je gramaticky voľné, čiže poradie súvetných členov nie je v podraďovacom časovom súvetí gramaticky relevantné.

[4] Rýchly sled dejov sa môže chápať aj ako následnosť, a potom sa slová *ledva, sotva,* hodnotia ako podraďovacie spojky: *Ledva sa rozvidnilo, vstala, vyzametala dvor, len aby jej čas rýchlejšie ušiel.* (Jančová) — *Sotva to dopovedal, v sieni sa ozvali kroky.* (Urban)

Vedľajšia veta často stojí na začiatku súvetia:

Keď však zdvihol oči a uprel ich na Ilčíčku, ústa sa mu chveli nevysloviteľnou otázkou. (Urban) — *Keď sa usmial,* prenikavo sa mu zabeleli zuby. (Jašík) — *Keď sa uvarí,* bude to radosti! (Rázus) — *Len čo vyšiel na ulicu,* zahúkali sirény. (Mináč)

Často sa však vedľajšia veta nachádza až za nadradenou vetou:

Mala som počkať, *kým starý otec dohovorí.* (Zelinová) — Povedal mi, *keď odchádzal,* že bude o utópiách rozmýšľať. (Bednár) — Ale si mu povedal! — obstanú Maroša, *keď sú už na dobrú diaľku od obecného domu.* (Rázus) — Dievča ho nechalo, *len čo dostalo od neho niekoľko listov.* (Mináč)

Zriedkavejšie sa vedľajšia časová veta vkladá do nadradenej vety:

Len deti, *keď ho zbadali,* vybehúvali z domov a volali: — Aha, vojak, vojak! (Urban) — Bol biely ako mladuchin závoj a jeho žena, *keď uvidela umrlca,* nemala ani toľko síl, aby mu podala pohár vody, o ktorý pošepky prosil. (Jašík)

V zloženom súvetí sa môžu vyskytnúť aj dve časové vety rozličnej funkcie, ktoré sa umiestňujú takisto podľa požiadaviek výstavby textu.

Príklady:

Keď bol menší, čakal pri maštaľných dverách, *kým mať podojí Rysuľu.* (Rázus) — *A keď som už pri obdive,* priznám sa, že som sa temer zľakol, *keď mi ukázali plné sudy a truhly peňazí!* (Hečko)

Podobne aj polovetná konštrukcia sa umiestňuje podľa požiadaviek výstavby textu:

Ilčíčka, *nedostanúc odpovede,* pohnevaná obrátila sa k Ondrejovi. (Urban) — Nesmie, — povedal, *a chytiac fajku do ruky,* začal chodiť po izbe. (Urban) — No, a teraz dolu! — ukazuje starý na schody, keď už pristavil srdce [zvonal, *zakosíliac ho povrazom.* (Rázus)

2. Pomerné časové zaradenie deja hlavnej vety

2.1. Pomerné časové zaradenie deja nadradenej vety (odpovedajúce na otázku *kedy*) sa uskutočňuje uvedením iného, závislého čiže sprievodného deja, ktorý je s dejom nadradenej vety súčasný alebo nesúčasný. Súčasnosť dejov je neprízнakový vzťah, kým nesúčasnosť je príznakový vzťah. Preto sú prostriedky na vyjadrenie nesúčasnosti jednoznačnejšie a zreteľnejšie: týka sa to spájacích prostriedkov aj gramatických kategórií, najmä kategórie času a kategórie vidu.

Pokiaľ ide o kategóriu času, ide tu o tzv. relatívny čas — o časový vzťah vedľajšieho deja k hlavnému deju, a nie o vzťah deja k momentu prehovoru (ako je to v hlavnej vete). S tým korešponduje aj slovesný vid.

2.2. Súčasnosť vedľajšieho deja s hlavným dejom sa najčastejšie vyjadruje základnou časovou spojkou *keď.* V nadradenej vete býva od-

kazovací výraz *vtedy;* tak vzniká explicitný spájací výraz *vtedy — keď.* Prísudkové výrazy (určité slovesné tvary) sú v tom istom časovom stupni.

Príklady:

Keď je Paľo nie doma, vtedy si Kanáska už ani rady nevie so sebou. (Timrava) — Požičal som si ho od známeho gazdu, *keď som šiel na hornú Oravu,* a budem ho musieť vrátiť. (Figuli) — Teraz, *keď je to prítulné vtáča na dosah ruky,* musel by byť bláznivý, keby ho obišiel. (Figuli) — *Keď som si líhala,* cítila som sa strašne unavená. (Chudoba) — Nikdy nepociťovala synovo zajatie tak boľavo ako *vtedy, keď sa dívala na voľne poletujúcich vtákov.* (Jančová) — Rozfňukám sa práve *vtedy, keď to najmenej potrebujem.* (Zelinová)

Pri opakovanom deji sa používajú spájacie výrazy *vždy — keď, vždy vtedy — keď, zakaždým — keď, zakaždým — kedykoľvek, vždy — kedykoľvek:*

Ľudia ho radi počúvali a Komár, *kedykoľvek sa mu naskytla príležitosť,* rozprával znova. (Urban) — *Kedykoľvek som myslela,* že odídem, *vždy* som myslela na tento kraj za riekou. (Chudoba) — Sem chodievam *vždy, keď mám nejaké starosti.* (Chudoba) — Človek nemusí dostať zmrzlinu *vždy vtedy, keď mu ju sľúbia.* (Zelinová) — *Vždy, keď sme sa dostali k týmto rozpomienkam,* rozcítila sa. (Chudoba) — Pokračujú v hre so psom a *zakaždým, keď pes chytí chlieb v letku,* rozosmejú sa veselo. (Chrobák) — Cítil som v tej chvíli aj šťastie, ktoré ma *zakaždým* preniklo, *kedykoľvek som jej pozrel do tváre.* (Figuli)

Súčasnosť dejov sa vyjadruje aj spojkou *ako:*

A k o sme si kliesnili cestu pomedzi husté haluze, šibali nás z oboch strán ... (Figuli) — Krčmár nalieval a zakaždým, *a k o položil štamperlík na pult,* zazrel na Machaja. (Mináč)

O súčasnosť dejov ide vlastne aj vtedy, keď sa dej hlavnej vety uskutočňuje počas trvania vedľajšieho deja. Tu má dôležitú úlohu slovesný vid. V prísudku vedľajšej vety sú iba nedokonavé slovesá. V prísudku hlavnej vety sú však slovesá dokonavého aj nedokonavého vidu. Používajú sa spojky *keď, ako, kým, zatiaľ čo.*[5]

Príklady:

Keď som nasadala do koča, *zbadala som* na dlažbe handrovú bábiku s veľkými krásnymi očami. (Chudoba) — A *ako padal, narazil* na ostrý peň a prerazil si brucho. (Figuli) — *Kým si uvedomujem,* k čomu ma chce Greguš donútiť, on mi už aj *podáva* ruku ... (Figuli) — Ale *kým som* ju *kládol* na posteľ, matka *sa rozbehla* do krčmy a *kričala* na raty. (Figuli) — *Zatiaľ čo obzeral* otcovu dielňu, rýchle *som sa učesala* ... (Chudoba) — *Zatiaľ čo* Tomáš *raňajkoval,* otec ho *poúčal,* ako sa má na stavbe správať. (Zúbek)

---

[5] Spojky *kým, zatiaľ čo* ako časové stoja na čele súvetia. Ak stoja vnútri súvetia, majú význam protikladu, kontrastu: *Milicionárov bolo len deväť, k ý m komunistov sa prihlásilo dvaatridsať.* (Hečko) — *Mnohých širšia verejnosť ani nepoznala, z a t i a ľ č o známejší vzbudzovali údiv.* (Urban)

2.3. P r e d č a s n o s ť vedľajšieho deja pred hlavným dejom odpovedá na otázku *Po čom, po akom deji sa uskutočnil hlavný dej.* Preto sa používajú spojky *keď, až, až keď, až vtedy — keď, až potom — keď, ako, hneď ako, čo, len čo, ledva, náhle, kadenáhle, akonáhle (zastar.).* V hlavnej vete býva odkazovací výraz *hneď, už.* Najvýraznejšie sú spojky *až keď, len čo.* V prísudku vedľajšej vety býva spravidla sloveso dokonavého vidu.[6]

Príklady:

Keď si ušla, vzal som si tvoje šaty a rýchlo som sa vytratil do lesa. (Chudoba) — Uvidíš, že ho zavolá, *keď ťa pozná!* (Zelinová) — *Keď sa doma trocha zotaví,* vráti sa do mesta. (Švantner) — Prišiel som sa ťa opýtať, či by si chcel pracovať u mňa v dielni, *až vyzdravieš.* (Zúbek) — *Až keď som sa zviechal zo schodíka,* opýtala sa ... (Moric) — Zavrela som oči a otvorila som ich až vtedy, *keď mi otec položil čosi do lona.* (Zelinová) — Priznal sa až potom, *keď som ho vyplatil.* (Hečko) — *Ako ma Greguš zočil,* hneď nalial a núkal ma ... (Figuli) — *Hneď ako sme vošli,* zbadal som, že toto nebude príjemné prostredie pre dlhé reči. (Chrobák) — *Len čo sa dotkla očami jeho tváre.* zarazila sa. (Jančová) — Náboj vzniká hneď, *len čo sa koloidná čiastočka dostane do kvapalného prostredia s disociovanými iónmi.* (Krištín) — *Len čo sme ho pochovali,* už sa obraciate proti mne — vdove! (Timrava) — *Čo toto dohovorili,* podišiel k dverám, prudko ich za sebou zaplesol ... (Jančová) — Mladému Jaškovi všetky žilky zaihrali, *náhle počul o zábave.* (Chrobák) — Krem skromnej výnimky všetci cestovatelia sú ani počarovaní, *kadenáhle vstúpia do železničného vozňa.* (Čajak) — *Akonáhle niekto mal podobnú mašľu,* už si objednal nejakú extra. (Jesenský) — *Ledva začalo sa slnko kloniť na západ,* dal si osedlať koníka. (Vajanský) — *Ledvaže sa ukázala územčistá postava Mira Kropáča,* nastal veselý poplach. (Timrava)

2.4. N á s l e d n o s ť deja vedľajšej vety po deji nadradenej vety odpovedá na otázku *Pred čím, pred akým dejom sa uskutočnil dej hlavnej vety.* Používajú sa spojky *skôr ako, prv ako, skôr než, prv než,* alebo korelované spájacie výrazy *skôr — ako/než, prv — ako/než, keď — už.* V prísudku vedľajšej vety býva spravidla dokonavé sloveso.[7]

Príklady:

Zdalo sa mi, že váži toľko ako olovo a že každé slovo tavím v rozhorúčených ústach, *skôr ako ho vypoviem.* (Zelinová) — *Prv ako prejdeme k spresneniu,* uvedieme niekoľko príkladov systému. (Filkorn) — Prevodca však ručí za zaplatenie poplatku, a ak odovzdal majetok, *skôr než bol poplatok nadobúdateľom zaplatený,* je povinný poplatok zaplatiť. (Bakala) — *Ale prv než odišiel,* zišiel ešte do zámockej záhrady ... (Horák) — Nahla som sa ešte lepšie ponad plot a zavolala som *skoršie, ako stihla zapáliť zápalku* ... (Zelinová) — Aby

---

[6] Výnimku tvoria iba jednotlivé nedokonavé slovesá: *Akonáhle som m a l vymenovanie vo vrecku, hneď som oznámil stoličnej vrchnosti svoj príchod.* (Čajak)

[7] Iba pri explicitnom vyjadrení následnosti príslovkami môže byť v prísudku vedľajšej vety aj nedokonavé sloveso: *Teraz sú radi, že premohli prvé ťažkosti prv, než ich p r e m á h a j ú roľníci inde teraz.* (Jančová)

i mňa Peter nezradil *prv, ako sa rozvidní.* (Figuli) — A ešte *skôr, než som zistila príčinu zvýšeného nepokoja,* povedal Vinco ... (Zelinová)

Niektoré príklady možno chápať ako prechodné medzi vyjadrením prostej následnosti vedľajšieho deja a medzi určením konca trvania hlavného deja. Je to tak najmä pri použití neexplicitných spojok *keď, než, ako:*

Kto ju všetko chcel, *než* sa vydala za otca. (Rázus) — Ranený už dokonával, *keď* prišla sanitka z okresného mesta. (tlač)

V prísudku nadradenej vety je nedokonavé sloveso.

3. Trvanie deja hlavnej vety

3.1. Trvanie deja hlavnej vety sa môže určiť dejom vedľajšej vety. Aj tu sú tri typy. Bezpríznakovým typom je určenie trvania deja hlavnej vety ako celku. Ide teda o celý rozsah v trvaní deja hlavnej vety, napr.: *Kým tancuje, i traja strežú na ňu.* (Kukučín) — *Hľadala som, kým mi to bolo možné, asi dva mesiace.* (Bednár)

Tento bezpríznakový typ je menej vyhranený. Príznakovým typom, v ktorom sa používajú pregnantnejšie spájacie prostriedky, je určenie začiatku alebo konca trvania deja hlavnej vety; napr.:

Od tých čias čo mi spomenul muž Tichú dolinu a čo bol u nás Tretina, som v akejsi divnej neistote. (Bednár) — Zdá sa mu, akoby už i sám narástol *odvtedy, čo* sa dal na toto učňovstvo. (Rázus) — Ale pomaly a opatrne upíjal, *až pokým* necítil v sebe dobrotu a mäkkosť čerstvého chleba. (Hronský)

Tieto príznakové typy sú veľmi výrazne vyznačené najmä pomocnými spájacími prostriedkami v rámci nadradenej vety.

Tu je podobný stav ako pri fázových slovesách, z nich najvýraznejšie sú tie, ktorými sa naznačuje začiatok, začiatočná fáza deja: *začať, začínať, počať, počínať, stať sa, stávať sa* ... Aj konečná fáza sa vyznačuje zreteľnejšie slovesami *prestať, prestávať.* Ale vlastné trvanie deja sa naznačuje iba negatívnymi slovesami *neprestať, neprestávať,* napr. *neprestáva pršať, neprestalo dymiť* ...

3.2. Trvanie deja hlavnej vety ako celku sa vymedzuje dejom vedľajšej vety tak, že sa vyslovuje jeho časový rozsah. Ide teda o dva paralelné deje, pričom sa vedľajším dejom odpovedá na otázku *Ako dlho trvá hlavný dej.* Z toho vychodí, že obidva deje sú trvacie (vyjadrené určitým tvarom nedokonavého slovesa).[8] Používajú sa spojky *kým, dokým, pokým, kýmkoľvek, dokiaľ, pokiaľ, zatiaľ čo, až.* V nadradenej vete môže byť odkazovací výraz *dotiaľ, dovtedy.* Základná je spojka *kým,* resp. korelovaný spájací výraz *dotiaľ — dokiaľ.*

[8] Ak vo vedľajšej vete je dokonavé sloveso, ide skôr o vymedzenie konca trvania deja hlavnej vety: *A ja prečkám ľahšie ten čas, kým sa zase stretneme.* (Figuli) — *Kým neodídu, môžem byť pri nich a nikomu nenapadne, prečo som ta šla.* (Zelinová)

Príklady:

Nevysvetľoval som mu, že sa mi nechce umrieť, *kým žije moja Magdaléna.* (Figuli) — „Na! Na! Na! rozdávajú údery jeden i druhý, *kým len jedna bodliaková pichľavá hlavisko trčí v priekope.* (Rázus) — Ohýbaj ma, mamko, *dokiaľ som ja Janko.* (príslovie) — Aj Kubovi bolo dobre, *pokiaľ bol mladý.* (príslovie) — *Dokým žijem,* aby si vedel, gerpfas nemá čo hľadať v mojej garbiarni. (Krno) — *Pokiaľ sa pôda nehnojila,* používal sa úhor alebo prieloh, aby vyčerpaná pôda bola schopná znovu obrodiť. (Pisoň) — Títo, *kýmkoľvek len budú žiť,* budú sa hrýzť. (Vansová)

3.3. Začiatok trvania deja hlavnej vety sa vymedzuje časovou vedľajšou vetou, ktorá odpovedá na otázku *Odkedy trvá hlavný dej.* Používajú sa spojky *odkedy, čo, ako,* pričom v hlavnej vete môže byť odkazovací výraz *odvtedy,* takže vznikajú korelované spájacie výrazy *odvtedy — čo, odvtedy — ako.*[9] Vo vedľajšej vete je obyčajne dokonavé sloveso, v hlavnej vete je nedokonavé sloveso (= trvací dej) alebo dokonavé sloveso (= netrvací dej).

Príklady:

Ale verte, *odkedy sa Magdaléna vydala,* nič ma už neteší. (Figuli) — *Odkedy som sa vrátil do domova,* Jolana ma ustavične otravovala. (Moric) — *Čo tá bitka stála,* ani tak nezazerá, ani nešomre, ani neodvrkuje. (Rázus) — *Čo sa viem rozpamätať,* stojí na jej toaletnom stolíku fľaška so „žltými kvetmi". (Zelinová) — *Odvtedy, čo starý Ilčík umrel,* táto srdečnosť medzi matkou a synom sa len utužila, zoživelnela. (Urban) — I svokra zmäkla *odvtedy, ako sa Elenka narodila.* (Jančová)

3.4. Koniec trvania deja hlavnej vety sa vymedzuje časovou vedľajšou vetou, ktorá odpovedá na otázku *Dokedy trvá hlavný dej.* Používajú sa spojky *kým, až, dokiaľ.* V hlavnej vete môže byť odkazovací výraz *dotiaľ, až dotiaľ, dovtedy,* takže vznikajú korelované spájacie výrazy *dotiaľ — dokiaľ, dovtedy — kým.* Vo vedľajšej vete je spravidla dokonavé sloveso.

Mala som počkať, *kým starý otec dohovorí.* (Zelinová) — Neplač, *kým sa oženíš,* zacelie ti to! (Rázus) — Hanka sa za ním dívala, *kým nezmizol za ohybom chodníka nad záhradami.* (Mináč) — Tí ľudia sa totiž veľmi, veľmi natrápili, *kým v sebe polámali svoju dnes už nikomu nepotrebnú individuálnu sedliacku hrdosť.* (Hečko) — Začali sme čoraz častejšie a hlasnejšie spomínať spiatočnú cestu a spomínali sme ju dovtedy, *kým sme ju neprivolali.* (Moric) — *Dotiaľ vlk nosí, až* jeho samého ponesú. (príslovie) — A potom som s ním bola, *až kým sa starého otcova plechová kobyla nezastavila na prevádzkovom dvore pred tabuľou.* (Zelinová) — To je nič, — vraveli ľudia a vraveli to *dotiaľ, kým nepríšiel Juro Povala* ... (Urban) — Budeme sa brániť, *dokiaľ naši neprídu.* (Jégé) — Nariekala usedavo za ním, *dokiaľkoľvek posledná hruda naňho nespadla.* (Vansová) — Igor sa nevedel premôcť, musel ju sledovať *dovtedy, kým si nesadla.* (Jašík)

[9] Vedľajšia veta má funkciu časovej vety aj vtedy, keď sa viaže na adverbializovaný výraz *od tých čias: Od tých čias, čo som dorástla do maminých topánok, volá ma inakšie.* (Zelinová)

Vo vedľajšej vete so spojkou *až* je kladný prísudok: *Starý otec počkal, až stíchla.* (Zelinová) Ale vo vedľajšej vete so spojkou *kým* býva aj kladný, aj záporný prísudok: *Musíme počkať, kým mu táto samovoľnosť vyšumí z hlavy.* (Figuli) — *Hovorila ďalej, kým jej na oči neprišiel spánok.* (Čajak)

Rozdiel je v tom, že sa koniec hlavného deja určuje raz paralelným dejom, raz následným dejom.

4. Osobitné prípady

Osobitnú skupinu tvoria súvetia, ktoré sa nedajú dobre zahrnúť do predchádzajúcich typov.

Po prvé sú to súvetia, ktorých súvetné členy sa nedajú jednoznačne zaradiť do determinatívnej schémy, pretože vzájomné hodnotenie dejov nie je jednoznačné. Možno dokonca hovoriť o obrátenom vzťahu súvetných členov. Hlavnou vetou je najčastejšie jednočlenná veta vyjadrujúca prírodný úkaz.

Príklady:

Brieždi sa, *keď* i Maroš otvorí oči. (Rázus) — Mohlo byť hodne popoludní, *keď* odobranci odprisahali a dostali sa von. (Urban)[10]

Po druhé sú to súvetia, v ktorých sa do väčšieho celku spájajú rýchlo za sebou idúce deje. Tieto deje akoby sa vzájomne prerušovali.

Príklady:

Nestihol som však dosadnúť do machu, *keď* zrazu môj pes naberie vietor, potom zvesí hlavu a ta ho! (Jilemnický) — Robila som si robotu, *keď* tu zrazu vošla pani do kuchyne. (Jančová) — Práve chceš zo zvedavosti kuknúť na ne, či sú ozaj hodné, *keď* tu začuješ tamburicu. (Čajak) — „No, Mišo," povedal, *keď* vtom chatár Kuna doniesol na stôl štyri čaje a osem vysokých pohárikov slivovice, „hrknime si, aby ti tá história lepšie išla!" (Bednár)

Po tretie sú to tzv. nepravé časové súvetia, lebo formou časovej vedľajšej vety sa vyjadruje priradená (a nie závislá) veta, keďže ide o dva rovnocenné deje, a nie o určovanie hlavného deja vedľajším dejom.[11]

Príklady:

Po dobrom výkone získali čs. reprezentanti tesné víťazstvo 3 : 2, *keď do polčasu viedli 1 : 0.* (tlač) — Preteky vyhral s prevahou Schur, *keď do cieľa prišiel sám takmer s trojminútovým náskokom.* (tlač) — Vedúce mužstvo ta-

[10] Prírodný úkaz možno však chápať aj ako časové určenie deja druhej vety: *Keď sa brieždi, aj Maroš otvorí oči. — Odobranci odprisahali a dostali sa von, až keď bolo hodne popoludní.* Porov. ŠMILAUER, V.: Novočeská skladba. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966, s. 276.

[11] Porov. HORÁK, G.: K jednému druhu vedľajších viet so spojkou *keď*. Slovenská reč, *25*, 1960, s. 105—111.

buľky bezpečne zvíťazilo, *keď pre prietrž mračien nedokončili súťaž v trojskoku a v skoku o žrdi.* (tlač)

Literatúra

BAUER, J. — GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972. 337 s.
Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. Red. N. J. Švedova. 1. vyd. Moskva, Izdateľstvo Nauka 1970. 767 s.
HARTUNG, W.: Zusammengesetzte Sätze des Deutschen. In: Studia grammatica. 4. Berlin, Akademie-Verlag 1964. 220 s.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.
ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. 1. vyd. Martin, Osveta 1959. 305 s.
PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 583 s.
RUŽIČKA, J.: Podraďovacia spojka *keď*. Slovenská reč, *21*, 1956, s. 339—351.
STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 5. Syntax. 2. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 668 s.

František Kočiš

GLOBÁLNA DETERMINÁCIA

V sústave typov zložených súvetí sa v spisovnej slovenčine (a rovnako aj v ostatných slovanských jazykoch, a dá sa predpokladať, že aj v sústave súvetných typov iných jazykov) konštituoval typ zloženého súvetia, ktorého základný variant sa zaznačuje ako zložené súvetie s dvoma hlavnými vetami a s jednou vedľajšou vetou, ktorá rovnakým spôsobom rozvíja obidve hlavné vety. Tento invariant zaznačujeme príslušným štruktúrnym vzorcom takto (H = hlavná veta, V = vedľajšia veta, znak — označuje priraďovací vzťah, znak → označuje podraďovací vzťah):

$(H_1 — H_2) \rightarrow V$ (vedľajšia veta je v postpozícii)

$V \leftarrow (H_1 — H_2)$ (vedľajšia veta je v antepozícii)

Štruktúrny vzorec názorne ukazuje, že v tomto type zloženého súvetia sa realizuje priraďovací vzťah (medzi hlavnými vetami) a podraďovací vzťah (medzi hlavnými vetami a vedľajšou vetou). Spôsob realizácie podraďovacieho vzťahu sa tu vyznačuje istým špecifickým znakom, ktorý je pre tento typ konštitutívny. Podstata tohto spôsobu realizácie podraďovacieho vzťahu je v tom, že vedľajšia veta rovnakým spôsobom významovo determinuje obidve hlavné vety. Táto determinácia je však formálne (gramaticky) vyjadrená iba na jednom mieste jednou spojkou alebo jedným spájacím výrazom.

Touto realizáciou podraďovacieho vzťahu sa typ $(H_1 - H_2) \rightarrow V$ odlišuje od iného typu zloženého súvetia, ktorý má síce ten istý počet viet (dve hlavné, jednu vedľajšiu), ale vedľajšia veta determinuje iba jednu z hlavných viet (Kočiš, 1973, s. 65):

$$H_1 - H_2 \rightarrow V \text{ alebo } H_1 - (H_2 \rightarrow V)$$

Taký spôsob realizácie podraďovacieho vzťahu medzi jednou vedľajšou vetou a dvoma alebo viacerými hlavnými vetami, v ktorom vedľajšia veta rovnako rozvíja všetky hlavné vety, voláme globálnou alebo spoločnou determináciou (Kočiš, 1963, Miko, 1966, s. 71).

Treba si všimnúť dva aspekty tohto vzťahu: formálny (gramatický), ktorý je vyjadrený parataxou hlavných viet a hypotaxou medzi hlavnými vetami a vedľajšou vetou, a sémantický, ktorý je vyjadrený rovnakým významovým vzťahom vedľajšej vety k hlavným vetám. Formálny aspekt, teda gramatické vyjadrenie obidvoch vzťahov (parataxy a hypotaxy), nie je dostačujúci na konštituovanie zloženého súvetia $(H_1 - H)_2 \rightarrow V$ ako osobitného typu. Už sme naznačili, že v systéme zložených súvetí je aj iný typ zloženého súvetia, ktorý sa konštituuje na tom istom konštrukčnom základne. Je to typ, ktorého základný variant má vzorec $H_1 - H_2 \rightarrow V$. Typ zloženého súvetia s globálnou determináciou $(H_1 - H_2) \rightarrow V$ a typ $H_1 - H_2 \rightarrow V$ sa navzájom odlišujú významovým vzťahom medzi hlavnými vetami a vedľajšou vetou. Kým v type s globálnou determináciou vedľajšia veta významovo určuje obidve hlavné vety, v druhom type vedľajšia veta sa významovo bezprostredne viaže iba na jednu hlavnú vetu. Tento rozdiel naznačujeme v príslušnom vzorci s globálnou determináciou zátvorkami. Pre konštituovanie syntaktického celku $(H_1 - H_2) \rightarrow V$ ako typu je rozhodujúci významový vzťah medzi vedľajšou vetou a hlavnými vetami — zreteľná sémantická determinácia hlavných viet jednou vedľajšou vetou.

Rozdiel medzi typom $(H_1 - H_2) \rightarrow V$ a $H_1 - H_2 \rightarrow V$ ukážeme na konkrétnych príkladoch:

Nik ju s Drakom nevidel (H_1), *nik ju neprichytil na podozrivom mieste* (H_2), *hoc baby striehnu na každý jej krok* (V). (Chrobák) — Je to súvetie s globálnou determináciou, lebo i prvú i druhú hlavnú vetu rozvíja jedna vedľajšia veta, je obidvom hlavným vetám spoločná:

Nik ju s Drakom nevidel → *hoc baby striehnu*
Nik ju neprichytil na podozrivom mieste → *na každý jej krok*

Naproti tomu súvetie *Kameň je žulový, farby jeho svieže, akoby ho len nedávno boli doviezli z lomu* (Jašík) nie je súvetím s globálnou determináciou, hoci má rovnaký počet súvetných členov ako predchádzajúce zložené súvetie a má tie isté formálne znaky syntaktickej realizácie. V porov-

naní s predchádzajúcim súvetím má odlišnú sémantickú realizáciu: vedľajšia veta sémanticky determinuje iba druhú hlavnú vetu, s prvou hlavnou vetou významovo priamo nesúvisí. Významové vzťahy v tomto zloženom súvetí sa realizujú takto:

Kameň je žulový, farby jeho svieže
farby jeho (sú) svieže, a k o b y ho len nedávno boli doviezli z lomu.

Podstata globálnej determinácie ako sémanticko-syntaktického vzťahu sa v syntaxi hlbšie objasnila až pri analýze vzťahov v zloženom súvetí. Vieme však, že globálna determinácia sa ako sémanticko-syntaktický vzťah primárne realizuje v rámci jednoduchej vety, a to v zloženej determinatívno-koordinatívnej syntagme, v ktorej jeden rozvíjací vetný člen rovnakým spôsobom významovo determinuje komponenty viacnásobného vetného člena. Kombináciu zloženej determinatívno-koordinatívnej syntagmy môžu v jednoduchej vete utvárať všetky vetné členy, a to tak, že koordinatívnu syntagmu alebo viacnásobný vetný člen tvoria raz rozvíjacie členy, raz hlavné alebo nadradené vetné členy:

1. Koordinatívnu syntagmu utvárajú rozvíjacie vetné členy (predmet, prívlastok, príslovkové určenie, doplnok):

1.1. Predmet (O):
$P \rightarrow (O_1 - O_2)$
[Dážď] p o l i e v a *lúky a polia*

1.2. Prívlastok (A):
$(A_1 - A_2) \leftarrow S$
[Stojí] *vysoká, divá* P o ľ a n a
$(A_1 - A_2) \leftarrow O$
[Kúpil som] *zachované a lacné* p i a n o

1.3. Prísl. určenie (Ad):
$P \rightarrow (Ad_1 - Ad_2)$
P r a c u j e *fyzicky i duševne*
$(Ad_1 - Ad_2) \leftarrow Ad_3$
[Hovorí] *bezchybne a plynne* p o s l o v e n s k y
$(Ad_1 - Ad_2) \leftarrow D$
[Chodí] *skromne, ale vkusne* o b l e č e n ý
$(Ad_1 - Ad_2) \leftarrow A$
mimoriadne a nezištne o b e t a v ý

1.4. Doplnok (D):
$P \rightarrow O \rightarrow (D_1 - D_2)$

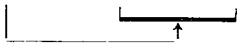

Našiel m a t k u *sediacu pri okne a uplakanú*

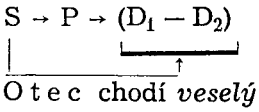

2. Koordinatívnu syntagmu utvárajú základné vetné členy (podmet, prísudok) alebo ktorýkoľvek nadradený vetný člen:

2.1. Podmet (S):

$(S_1 — S_2) \rightarrow P$

Otec a matka p r a c u j ú

2.2. Prísudok (P):

$(P_1 — P_2) \rightarrow S$

Hrajú a spievajú p i o n i e r i[1]

2.3. Ktorýkoľvek nadradený vetný člen:

2.3.1. Predmet (O):

$A \leftarrow (O_1 — O_2)$

[Videli sme] v y s v i e t e n é *domy a ulice*

2.3.2. Prívlastok (A):

$Ad \leftarrow (A_1 — A_2)$

m a x i m á l n e *spoľahlivý a presný*

2.3.3. Prísl. určenie (Ad):

$Ad_1 \leftarrow (Ad_2 — Ad_3)$

v e ľ m i *obetavo a usilovne*

Medzi prvou a druhou skupinou dvojitých alebo zložených determinatívno-koordinatívnych syntagiem je štruktúrny rozdiel. V prvej skupine syntagmu viacnásobného vetného člena utvára rozvíjací vetný člen a nadradeným vetným členom, ktorý je v determinatívnom vzťahu s týmto viacnásobným vetným členom ako celkom, môže byť podmet, prísudok, ďalej predmet, prívlastok a prísl. určenie ako nadradené vetné členy. V týchto zložených syntagmách dva koordinatívne spojené vetné členy vo forme viacnásobného vetného člena sémanticky určujú jeden nadradený vetný člen. Nejde tu teda o globálnu determináciu, ale skôr o globálnu koordináciu: dva i viaceré priradené vetné členy spoločne determinujú jeden nadradený vetný člen. V sústave zložených súvetí tejto zloženej syntagme zodpovedá typ zloženého súvetia so základným variantom $H \rightarrow (V_1 — V_2)$, čiže typ utvorený jednou hlavnou vetou a najmenej dvoma

[1] Z dôsledného mechanického uplatňovania kombinácie viacnásobných hlavných alebo nadradených vetných členov s jedným podradeným alebo rozvíjacím vetným členom vyplýva, že je možná aj kombinácia viacnásobného prísudku s jedným (spoločným) podmetom. Vyžaduje sa tu pritom sémantická blízkosť prísudkov, ale tá je napokon podmienkou aj pri koordinácii (viacnásobnosti) ostatných nadradených vetných členov. Ukazuje sa, že viacnásobnosť vetných členov bude treba objasniť komplexne a na základe viacnásobnosti súvetných členov v zloženom súvetí.

priradenými vedľajšími vetami, ktoré rovnakým spôsobom túto hlavnú vetu rozvíjajú.

V druhej skupine syntagmu viacnásobného vetného člena utvárajú hlavné vetné členy (podmet a prísudok) alebo ktorýkoľvek rozvíjací (vedľajší) vetný člen vo funkcii nadradeného vetného člena. Iba tieto zložené syntagmy sú izomorfné s typom zloženého súvetia s globálnou determináciou: na rovine zloženého súvetia dvom i viacerým rovnocenným členom v koordinatívnej syntagme (vo forme viacnásobného člena) zodpovedajú dve alebo viaceré priradené hlavné vety a spoločnému rozvíjaciemu vetnému členu zodpovedá spoločná vedľajšia veta, ktorá rovnakým spôsobom rozvíja hlavné vety.

Podmienkou realizácie globálnej determinácie v zložených syntagmách je sémantická blízkosť priradených vetných členov. Iba tak totiž možno predpokladať, že jeden rozvíjací vetný člen môže významovo rovnakým spôsobom bližšie určovať všetky komponenty viacnásobného vetného člena. Táto sémantická blízkosť sa predpokladá aj v zloženom súvetí medzi obsahmi hlavných viet: ak deje hlavných viet sa majú uskutočniť počas platnosti deja vedľajšej vety, tieto deje musia byť obsahovo blízke.

Ak porovnáme zložené syntagmy s viacnásobnými hlavnými vetnými členmi a zložené syntagmy s viacnásobnými nadradenými vetnými členmi, zisťujeme, že sú medzi nimi rozdiely, ktoré sa prejavujú v istej nejednoznačnosti alebo vo väčšej či menšej intenzite uplatňovania globálnej determinácie.

Globálna determinácia sa jednoznačne uplatňuje v dvoch zložených syntagmách:

1. $(S_1 - S_2) \rightarrow P$ (zložená syntagma s viacnásobným podmetom)
2. $(P_1 - P_2) \rightarrow S$ (zložená syntagma s viacnásobným prísudkom)

Sú to teda zložené syntagmy s viacnásobnými hlavnými vetnými členmi.

V ostatných uvedených syntagmách s viacnásobným nadradeným vetným členom je vzťah globálnej determinácie menej zreteľný; napr. v zloženej syntagme *maximálne spoľahlivý a presný* možno prísl. určenie *maximálne* vzťahovať na obidva prívlastky *(maximálne spoľahlivý* a *maximálne presný)* alebo iba na bezprostredne nasledujúci prívlastok *spoľahlivý (maximálne spoľahlivý + presný).* Jednoznačnejšie sa realizuje globálna determinácia napr. v zloženej syntagme *vysvietené domy a ulice* alebo *kvitnúce mestá a dediny;* ontologická koherencia všetkých troch reálií *(vysvietenosť, dom, ulica; kvitnúť = prosperovať, mesto, dedina)* a sémantická blízkosť výrazov *dom, ulica, mesto, dedina)* a reálna možnosť spoločného atribútu *(vysvietený, kvitnúci)* zreteľne naznačujú v týchto zložených syntagmách realizáciu globálnej determinácie.

Doterajšiu charakteristiku globálnej determinácie môžeme doplniť ešte o jeden znak: sémantická blízkosť priradených vetných a súvetných členov. Globálnu determináciu môžeme teda charakterizovať ako významový vzťah jedného podradeného vetného alebo súvetného člena a dvoch alebo viacerých priradených vetných alebo súvetných členov v zloženej syntagme alebo v zloženom súvetí podmienený sémantickou blízkosťou týchto priradených vetných alebo súvetných členov.

Konštrukčnou bázou pre realizáciu globálnej determinácie je zložená determinatívno-koordinatívna syntagma alebo zložené súvetie utvorené z jednej vedľajšej vety a najmenej z dvoch hlavných viet. Globálna determinácia nemá teda osobitnú, vlastnú konštrukčnú bázu, lebo na rovnakej báze sa realizujú aj iné významové vzťahy. Oproti štruktúrnemu vzorcu zložených syntagiem s globálnou determináciou môžeme na tej istej konštrukčnej báze postaviť vzorec bez globálnej determinácie:

$A \leftarrow (O_1 - O_2)$	——	$A \leftarrow O_1 - O_2$
[Videli sme]		
v y s v i e t e n é *domy a ulice*		*zelené lúky* a p o t o k y
$Ad \leftarrow (A_1 - A_2)$	——	$Ad \leftarrow A_1 - A_2$
m i m o r i a d n e *spoľahlivý a presný*		*nezištne obetavý* a s p o ľ a h l i v ý
$Ad_1 \leftarrow (Ad_2 - Ad_3)$	——	$Ad_1 \leftarrow Ad_2 - Ad_3$
v e ľ m i *obetavo a usilovne*		[Hovoril] *gramaticky správne* a p l y n n e

V systéme zloženého súvetia spoločnú konštrukčnú bázu majú dva typy zloženého súvetia a jeden podtyp:

$(H_1 - H_2) \rightarrow V$ — typ s globálnou determináciou
$H_1 - H_2 \rightarrow V$ — typ s plynulou väzbou obsahov všetkých troch viet
$H_1 - (H_2 \rightarrow V)$ — podtyp typu $H_1 - H_2 \rightarrow V$

Zložené syntagmy a zložené súvetie s globálnou determináciou sa od zložených syntagiem a typov zložených súvetí bez globálnej determinácie odlišujú významovou bivalentnosťou (pri viac ako dvoch vetných alebo súvetných komponentoch v koordinatívnom spojení môžeme hovoriť aj o polyvalentnosti rozvíjacieho člena alebo vedľajšej vety; porov. Miko, 1966, s. 72).

Niektorí syntaktici typ zloženého súvetia s globálnou determináciou nevymedzujú ako osobitný typ práve preto, že nemá vlastnú konštrukčnú bázu. Neuvádza ho napr. vo svojej novšej klasifikácii zložených súvetí J. Hrbáček (1970) a za samostatný typ ho nepokladá ani F. Miko (1966, s. 71—73). Zaujímavé je, že J. Hrbáček zložené súvetie s globálnou deter-

mináciou typovo nezaraďuje do zloženého súvetia so štruktúrou $H_1 - H_2 \rightarrow V$, ale odvodzuje ho zo štruktúry zloženého súvetia typu $H_1 \rightarrow V_1 - H_2 \rightarrow V_2$ (podľa jeho vzorca *A a B b*) na základe istého transformačného postupu a za podmienky, že vedľajšia veta *a* sa rovná vedľajšej vete *b* (*A a B b → A B a b → A B a*). Nazdávame sa, že takýto výklad globálnej determinácie v zloženom súvetí je čisto špekulatívny a nezodpovedá reálnemu stavu v štruktúre zložených súvetí a v syntagmatickej štrukrúre jednoduchej vety. Ukázali sme, že globálna determinácia primárne existuje v zloženej syntagme jednoduchej vety a že podľa syntagmatického princípu a na základe izomorfizmu v syntaxi sa realizuje aj v štruktúre zloženého súvetia. Tak ako zložené súvetie $(H_1 - H_2) \rightarrow V$ má svoj konštrukčný prototyp v rovine jednoduchej vety, má ho aj zložené súvetie typu $H_1 \rightarrow V_1 - H_2 \rightarrow V_2$, a to v syntagme typu *môj brat a moja sestra* ($A_1 \leftarrow S_1 - A_2 \leftarrow S_2$).

Ako sme už uviedli, realizáciu globálnej determinácie v zloženom súvetí sleduje i F. Miko. Nazýva ju aj bivalentnou alebo polyvalentnou determináciou — na rozdiel od bežnej monovalentnej determinácie vedľajšej vety. F. Miko ďalej hovorí, že „determinačná valencia sa v podstate týka počtu spoločne určených nadradených viet" (s. 63), to ďalej podľa neho značí, že globálna determinácia nemá vlastnú konštrukčnú bázu, ale že sa realizuje všade tam, kde jedna vedľajšia veta (alebo i viac vedľajších viet) rozvíja najmenej dve priradené hlavné vety alebo najmenej dve nadradené vedľajšie vety. Preto F. Miko významový vzťah s globálnou determináciou umiestňuje do svojho I. B typu $(H_1 \rightarrow V_n)$, kde predpokladá globálnu determináciu dvoch alebo aj viacerých vedľajších viet, a do II. typu $(H_n \rightarrow V_n)$, kde predpokladá globálnu determináciu dvoch alebo viacerých hlavných viet. V obidvoch typoch hodnotí globálnu determináciu ako valenčnú eventualitu popri základných vzťahoch príznačných pre príslušný typ.

Mikovo vymedzenie sféry uplatňovania sa globálnej determinácie je priširoké, ale iba preto, že toto vymedzenie mu vyplynulo z jeho veľmi širokého vymedzenia typov zloženého súvetia. V našej sústave zloženého súvetia, v ktorej sme uplatnili členenie zložených súvetí na tri základné štruktúry, na desať typov s ďalším vnútorným členením na varianty, na hybridné a viacnásobné zložené súvetia, súvetia s globálnou determináciou sme vyčlenili ako osobitný typ, lebo globálnu determináciu pokladáme za osobitný spôsob realizácie základných syntaktických vzťahov v zloženom súvetí. Okrem toho predpokladáme — rovnako ako F. Miko, že globálna determinácia sa uplatňuje aj ako eventuálny, sprievodný významový vzťah v niektorých typoch zloženého súvetia z tretej základnej štruktúry $H_n \rightarrow V_n$ a v niektorých konštrukciách tzv. hybridných zložených súvetí s postupnou a násobenou závislosťou (Kočiš, 1973, s. 242—245). V ty-

poch zloženého súvetia z druhej základnej štruktúry H → V_n (podľa nášho vymedzenia) sa globálna determinácia nemôže realizovať.

Na záver zhrnujeme: Globálna determinácia je osobitný spôsob realizácie podraďovacieho a priraďovacieho vzťahu, v ktorom jeden podradený vetný člen rovnakým spôsobom významovo determinuje dva alebo i viac koordinatívne spojených hlavných, resp. nadradených vetných členov v zloženej syntagme. Analogicky sa globálna determinácia realizuje aj medzi jednou vedľajšou vetou a dvoma alebo viacerými priradenými hlavnými vetami alebo medzi jednou vedľajšou vetou a dvoma i viacerými vedľajšími vetami, ktoré sú tejto vedľajšej vete nadradené. Na základe globálnej determinácie sa v sústave zložených súvetí konštituuje osobitný typ zloženého súvetia. Špecifickosť globálnej determinácie sa prejavuje aj v tom, že sa ako sprievodný významový vzťah realizuje v niektorých typoch zloženého súvetia z tretej základnej štruktúry a v hybridných zložených súvetiach s postupnou a násobenou závislosťou.

Realizácia globálnej determinácie v zloženej syntagme jednoduchej vety a v zloženom súvetí potvrdzuje prítomnosť syntagmatického princípu ako organizujúceho prvku v syntaktickej rovine jazyka.

Literatúra

HRBÁČEK, J.: Poznámky k diskusii o tzv. složitém souvětí. Slovo a slovesnost, *31*, 1970, č. 1, s. 61—62.

KOČIŠ, F.: Deväť typov zloženého súvetia. Slovenská reč, *28*, 1963, č. 6, s. 332—334.

KOČIŠ, F.: Zložené súvetie v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 372 s.

MIKO, F.: K diskusii o zloženom súvetí. Jazykovedný časopis, *17*, 1966, č. 1, s. 64—74.

DISKUSIE

Karel Horálek

POMĚR ČEŠTINY A SLOVENŠTINY
(Několik historicko srovnávacích a konfrontačních poznámek)

Vzájemný poměr češtiny a slovenštiny je určován v prvé řadě převahou příbuzenských rysů (podobností) nad různostmi. Blízkost obou těchto jazyků je tak velká, že Čech poměrně snadno porozumí slovenskému textu, i když se slovenštině vůbec neučil; totéž platí i pro stranu slovenskou v poměru k češtině. Snad jen dolní lužická srbčina vytváří s horní lužickou srbštinou dvojici slovanských jazyků příbuzných v takové míře, jako je tomu u češtiny a slovenštiny. To je skutečnost dosti překvapující vzhledem k okolnosti, že za základ spisovné slovenštiny byla vzata nářečí středoslovenská, jež geneticky vybočují z celé skupiny západoslovanských nářečí a vytvářejí přechod ke skupině (větvi) jihoslovanské. Jen ostatní nářečí slovenská, tj. skupina západní a východní, vytvářejí původní, starobylé svazky mezi slovenštinou a češtinou.

To znamená, vyjádřeno jinými slovy, že slovenština se od češtiny odlišuje genetickým dualismem. Dnešní česká nářečí nejsou jednotná, většina moravských nářečí se markantně liší od nářečí českých, ale tyto rozdíly jsou výsledkem vývojových divergencí; v případě slovenském jde z větší části o starobylé rozdíly, jichž postupem času ubývalo. Ve vývoji slovenské nářeční skupiny dominují změny, které vytvořily z dvojího slovenského základu, ze dvou značně odlišných nářečních skupin poměrně dosti jednotnou nářeční větev, jež se jako celek od češtiny markantně odlišuje. Začátek tohoto specificky slovenského konvergentního procesu sahá hluboko do minulosti, do druhé poloviny prvního milénia naší éry (500 — 1000 let n. l.), tedy vlastně ještě do doby praslovanské. Tyto dávné počátky slovenské vývojové konvergence nemění však nic na skutečnosti, že slovenština vznikla ze dvou nářečních skupin, z nichž jedna tvořila původně s nářeční skupinou českou jeden celek, kdežto skupina druhá byla původně značně odlišná, vybočovala z celého západoslovanského rámce, tvořila přechod k větvi jihoslovanské.

Je ovšem pravda, že i celá nářeční skupina česká a „ostatní slovenská" (tj. západoslovenská a východoslovenská) se některými starými rysy od ostatních nářečí západoslovanských odlišuje a přiklání se k jižní větvi slovanských jazyků. To se týká především hláskových skupin *trat, tlat, trět,*

tlět (za psl. **tort, *tolt, *tert, *telt;* v češtině např. *kráva, hlava* proti pol. *krowa, głowa* atd.). V střední slovenštině, jež se stala základem slovenštiny spisovné, je takových rysů, ukazujících na slovanský jih, více — jsou to tzv. slovenské jihoslavizmy. Počet těchto jihoslovanských zvláštností v střední slovenštině není odborníky určován jednotně, jejich původ bývá také různě vykládán, ale nikdo nemůže popírat skutečnost, že jsou to zvláštnosti, které střední slovenštinu odlišují nejen od slovenštiny západní a východní (a spolu s nimi také od češtiny), ale také od celé zbývající západní slovanštiny. Jsou to také nesporně rysy, které mají přímé obdoby v jižních jazycích slovanských, zvláště v srbochorvátštině.

Slovenský jazykovědec S. Czambel dokazoval svého času na základě několika tzv. jugoslavismů, k nimž počítal vedle několika styčných rysů slovensko-jihoslovanských, jež z dnešního hlediska mohou platit nanejvýš za případy sporné, také shody docela pochybné, že celá slovenština je jazyk od původu nikoli západoslovanský, nýbrž jihoslovanský, který se teprve postupem času se sousedními západoslovanskými jazyky sblížil. Czamblova hypotéza má však své oprávnění pouze vzhledem k střední slovenštině (k skupině středoslovenských nářečí, v nichž se vyskytují nepochybně jugoslavismy), nikoli však k slovenštině celé, tj. k nářečnímu celku, v němž jsou zahrnuta vedle nářečí středoslovenských také nářečí západoslovenská a východoslovenská.

V duchu Czamblovy koncepce je možno počítat s tím, že v střední slovenštině bylo původně styčných rysů s jižními jazyky slovanskými víc, než se jich zachovalo a také než se dá historickou rekonstrukcí dokázat. Pak nejsme skutečně daleko předpokladu, že jádro středoslovenských nářečí je od původu jihoslovanské, že teprve postupem času nastalo sblížení se západoslovanským okolím, takže výsledkem je stav, který dělá ze střední slovenštiny (a také ze slovenštiny spisovné, jež se o středoslovenská nářečí opírá) přechodný útvar západoslovansko-jihoslovanský. Konvergentní vývoj, který postupem času vedl k vytvoření slovenského nářečního celku, který v sobě zahrnuje všechny tři základní nářeční skupiny, západní, střední a východní, měl oboustranný průběh: přibližoval střední slovenštinu jejímu západoslovanskému okolí a zároveň podřizoval západní a východní slovenštinu slovenštině střední.

Vliv střední slovenštiny na sousední dialekty západoslovenské je zvlášť jasně patrný v případě koncovky *-m* v 1. os. singuláru u tzv. tematických sloves. Tato koncovka, omezená původně na slovesa atematická, pronikla v západních a jižních jazycích slovanských k některým typům sloves tematických, v slovenštině, srbochorvátštině a slovinštině pak v konjugačním systému zobecněla. Tento rys řadil Czambel a někteří jeho následovníci k slovenským jugoslavismům, proti tomu však bylo namítáno, že

jde o jev poměrně pozdní, který vznikl jak v slovenštině, tak v části jižních jazyků slovanských nezávisle, a nemůže proto platit za svědectví jihoslovanského původu slovenštiny.

Tyto kritické výhrady mají však jen omezenou platnost. Koncovka *-m* sloves tematických je skutečně jev z doby, kdy již slovenština s jihoslovanským teritoriem nesouvisela. Je to tedy ve srovnání s většinou jiných tzv. jugoslavismů ve slovenštině pouze vývojový jev paralelní a nikoli starý společný archaismus; z toho však nikterak nevyplývá, že by nemohl tento společný rys slovensko-jihoslovanský vůbec platit za důsledek starých genetických souvislostí, spíše naopak. Slovenština šla v této věci společnou vývojovou cestou se srbochorvátštinou právě v důsledku starého genetického příbuzenství. Podobným způsobem je možno hodnotit ve slovenštině i unifikační tendence ve vývoji substantivní deklinace.

Zobecnění koncovky *-m* v první osobě singuláru prézentu bylo provedeno na celém území slovenském a v tom právě je možno vidět projev převahy střední slovenštiny nad slovenštinou západní a východní. Na tomto případě je také dobře vidět, že do konvergentního procesu slovenského nebyla zahrnuta všechna sousední nářečí západoslovenská, nýbrž pouze ta nářečí, jež byla se střední slovenštinou zpřízněna různými rysy nejen jazykové, ale také kulturní povahy. Byla to prostě nářečí uhersko-slovenská. Stranou tohoto konvergentního procesu zůstala tzv. moravská slovenština, řeč moravských Slováků, jež podle pojetí některých badatelů (slovenských i českých) tvoří s tzv. uherskou slovenštinou celek jak z hlediska genetického, tak z hlediska dnešního stavu. Pravda však je ta, že moravskou slovenštinu spojuje se slovenštinou uherskou v podstatě jen několik jevů, které byly vlastní i celé oblasti české, ve většině českých nářečí však zanikly. Platí to především o dlouhých samohláskách *ú* a *í* (z pův. *ý*), jež ve většině českých nářečí ustoupily dvojhláskám *ou, ej* (odtud např. české *proud*, nář. *rejč* proti sloven. *prúd, rýč*); týká se to také rozdílů, jež vznikly v důsledku tzv. českých přehlásek *a → ě (e), u → i;* v obojí slovenštině, moravské i uherské, přehlásky provedeny nebyly (nepřehlasované tvary jsou však rozšířeny v mluvnických koncovkách i v nářečích hanáckých a českomoravských). Nicméně však je sama skutečnost, že se moravskoslovenská nářečí vývojově v rámci českého celku osamostatnila, přece jen svědectvím genetické spojitosti mezi moravskou slovenštinou a sousedními nářečími západoslovenskými. Tyto staré spojitosti je dobře vidět také na tzv. záhorských nářečích na jihozápadním Slovensku (severně a severozápadně od Bratislavy), kde se udrželo několik rysů, které mohou platit z hlediska celkového stavu slovenských nářečí za bohemismy.

Je však třeba pamatovat na to, že moravskoslovenská nářečí se začala

odlišovat od uherskoslovenského celku velmi dávno, patrně již v dobách, kdy ještě západní Slovensko (v dnešním slova smyslu) tvořilo s dnešní Moravou (a některými oblastmi sousedními) politicko-etnický celek, tzv. Říši velkomoravskou. K starým odlišnostem mezi slovenštinou na západ a na východ od Bílých Karpat patří např. tvary typu *žlutý, dlúhý* (záp.) — *žltý, dlhý* (vých.). Pozdějšího data jsou patrně rozdíly ve vývoji psl. skupiny **dj* (v slovenštině vých. je *dz* proti záp. *z*). U těchto rozdílů však se patrně liší novodobé rozšíření od stavu starého.

Na význam genetického dualismu jako základního principu ve vývoji slovenštiny poprvé důrazně upozornil slovenský lingvista Ľudovít Novák v knize *Jazykovedné glosy k československej otázke* (1935). Ľ. Novák však své pojetí neopřel o styčné rysy střední slovenštiny s jižními jazyky slovanskými, jak se o nich mluvilo v různých pracích starších, aspoň nekladl na tzv. jugoslavismy zvláštní důraz. Za důležitější specifikum střední slovenštiny považoval Ľ. Novák zvláštnosti hláskového systému střední slovenštiny, při čemž se opíral o lingvistickou teorii pražských strukturalistů (pražské školy). Hlavní význam přikládal okolnosti, že se v střední slovenštině (kromě její jihovýchodní části) na rozdíl od ostatních slovenských nářečí (a také celé severní slovanštiny včetně češtiny a polštiny) nevyvinula tzv. měkkostní korelace souhlásková, zato však měkkostní korelace samohlásková. Ľ. Novák si celkový vývoj v slovanských jazycích představoval tak, že se původní obecně slovanská měkkostní korelace slabičná transformovala buď v měkkostní korelaci souhláskovou (to byl případ daleko rozšířenější), nebo v měkkostní korelaci samohláskovou. O starém rozšíření těchto dvou typů Ľ. Novák nic bližšího neříká, zajímá ho pouze slovenština a čeština. Přechod střední slovenštiny od slabičné měkkostní korelace k měkkostní korelaci samohláskové považuje přitom za přechod od tzv. eurasijského (jazykového) systému („vystoupení" eurasijského jazykového svazu) k normálnímu typu evropskému. Mluví v tomto smyslu přímo o velmi rané „evropeizaci" slovenštiny ve srovnání s vývojově „zaostalou" češtinou (a také západní a východní slovenštinou), jež se „evropeizovala" teprve později — jeho formulace není prosta určitého kulturně historického zabarvení, to ukazuje již sama terminologie.

Novákovo vývojové schéma je však možno pozměnit, a to navázáním na některé podobně orientované práce dřívější. Je možno vyjít z předpokladu, že slabičná měkkostní korelace nebyla jevem obecně praslovanským, že se omezovala pouze na severní část praslovanštiny (včetně nářeční části, z níž se časem vyvinula východní bulharština, jež se vyznačuje na rozdíl od bulharštiny západní existencí souhlaskové měkkostní korelace; je však možné, že východobulharská odchylka není přímým pokračováním stavu praslovanského), kdežto v části jižní byl stav jiný, že zde nedošlo k trans-

formaci slabičné měkkostní korelace v korelaci souhláskovou prostě proto, že zde byl sám stav praslovanský jiný. Střední slovenština se v této věci shoduje s většinou jazyků jihoslovanských právě proto, že vznikla na podkladě jihopraslovanském. V tomto smyslu je možno hodnotit i nepřítomnost souhláskové měkkostní korelace v střední slovenštině jako jugoslavismus, snad nejzávažnější ze všech, jimiž se slovenština vůbec vyznačuje.

Zánik měkkostní korelace souhláskové v češtině (a také v západní slovenštině; ve východní slovenštině se tato zvláštnost v reziduálním stavu zachovala) je jedním z českých příspěvků ke konvergentnímu vývoji, které zeslabovaly rozdíly mezi češtinou a střední slovenštinou a posilovaly tak do budoucna příbuzenský poměr mezi dnešními spisovnými jazyky Čechů a Slováků. Zároveň je v tomto případě možno připustit přímo vliv slovenštiny na češtinu, a to hlavně prostřednictvím západoslovenských a moravskoslovenských nářečí. Působily zde ovšem i okolnosti jiné. Zánik měkkostní korelace souhláskové v češtině urychlovaly nepochybně i kontakty s němčinou, jak na to upozornil již Ľ. Novák.

Příbuznost spisovné slovenštiny a češtiny pomáhal udržovat i český vliv, který naprosto není důsledek teprve čechizující úřední politiky v Československu v období mezi dvěma světovými válkami. O češtinu se opírali a hojně z ní čerpali již sami štúrovci, a to jednak úmyslně, jednak bezděčně. Slovní zásoba nově tvořené spisovné slovenštiny byla z větší části rozhojňována přebíráním slov českých nebo tvořením nových výrazů podle českých vzorů. Bezděčně se dostávali štúrovci a jejich pokračovatelé pod vliv spisovné češtiny hlavně v syntaxi. To byl důsledek jednak okolnosti, že celá Štúrova družina spisovnou češtinu aktivně dobře ovládala, jednak toho, že napodobování syntaktických konstrukcí českých probíhalo často nepozorovaně, někdy se v tomto procesu — celkem právem — vidělo prosté obohacování spisovného jazyka v duchu slavizujících tendencí. Podobně jako se obohacovala větná stavba spisovné slovenštiny podle spisovné češtiny, obohacovala se dříve spisovná čeština příklonem k latině a v menší míře také k němčině.

Český podíl na formaci spisovné slovenštiny byl silný také proto, že byl připraven určitou bohemizací slovenského jazykového myšlení v kruzích vzdělanců již v době před vystoupením štúrovců. I pro genezi spisovné slovenštiny lze uplatnit princip genetického dualismu, třebaže v poněkud jiném významu než u slovenštiny jako souboru lidových nářečí. Tento útvar vznikl sblížením složky středoslovenské se složkou západoslovenskou a východoslovenskou, jež tvořily a dosud tvoří přirozený přechod k češtině. Pro spisovnou slovenštinu platí princip genetického dualismu v tom smyslu, že se formovala nejen na nářečním základě středoslovenském, ale také na základě spisovné češtiny.

Ján Oravec

PREDPOKLADY SYSTEMATIZOVANIA PREDLOŽIEK V SPISOVNEJ SLOVENČINE

Predložky ako slovný druh sú v slovenčine dobre spracované. Okrem starších opisov predložiek (Pauliny — Ružička — Štolc, 1953; Orlovský, 1956) máme ich úplný opis v *Morfológii slovenského jazyka* (1966), podrobný opis v knihe *Slovenské predložky v praxi* (Oravec, 1968) a úplné opisy príčinnostných významov (príčinného, cieľového, podmienkového) (Oravec, 1960, 1971, 1972). Opisy predložiek v posledných dvoch prácach nie sú čisto prakticistické; vychádzajú z teórie, ktorú autor zverejnil v niekoľkých štúdiách a článkoch (J. Oravec, 1968, 1971, 1973). Podľa tejto teórie predložky ako synsémantické slová treba vidieť a opisovať v súvislosti s pádmi, s ktorými sa viažu. Z významu pádov, s ktorými sa predložky viažu, vyplývajú aj protiklady, na ktorých sa vybudoval systém predložiek. Ide o celú hierarchiu protikladov. Základné z nich sú dva protiklady: 1. protiklad dynamických (smerových) a statických (miestnych) predložiek, 2. protiklad kontaktových a nekontaktových predložiek. Tieto protiklady sú základné nielen z významovej, ale aj z formálnej stránky — každý z ich členov sa vyjadruje osobitnými pádmi. To dokazuje ich prvoradosť. Okrem základných protikladov existujú protiklady nižšieho radu, napr. kontakt vo východisku — kontakt v cieli a pod., ktoré sa už nevyjadrujú osobitnými pádmi (napr. aj tento protiklad sa vyjadruje iba genitívom s predložkami *z — do*, *od — do*).

Proti tejto teórii najnovšie vznikajú námietky. Časť kritiky popiera najmä spätosť predložiek s pádmi a existenciu (nielen prvoradosť) protikladu dynamických a statických predložiek.

Pokúsime sa posúdiť, nakoľko je táto kritika oprávnená, čo prináša nové a či je to spresnenie doterajších poznatkov.

V časopise Slovenská reč (1972, s. 341—354) vyšiel článok E. Horáka *Predložkový systém spisovnej slovenčiny*. Autor v úvode k nemu vyslovil nesúhlas s doterajšími opismi slovenských predložiek, lebo podľa neho sa v nich vlastný význam predložky buď podceňuje a preceňuje sa pritom význam pádu, buď sa predložke pripisuje význam celej konštrukcie *predložka + pád*. Podľa názoru E. Horáka orientácia slovenskej jazykovedy na výskum predložiek ako „predložiek" má za následok, že sa doteraz neskúmali invariantné (systémové) významy slovenských predložiek, hoci invariantné významy predložiek možno spoľahlivo zisťovať iba vtedy, ak sa predložky skúmajú ako „medzi-ložky". Invariantné významy predložiek E. Horák sľubuje zisťovať v konštrukciách *sloveso + predložka + meno v pádovom tvare* a na základe takto zistených významov chce opísať „štruktúru predložkového systému" spisovnej slovenčiny. V závere tvrdí, že „pri skúmaní vzťahu významu predložky a významu pádu

treba vychádzať z invariantného významu predložky ako z reprezentanta predložky", hoci sa významu pádov (resp. pádového systému) ani vzťahov pádu a predložky v článku nedotkol. Vzťah pádu a predložky popiera už tým, že predložky neuvádza s pádom (ani tam, kde pád rozlišuje ich lexikálny význam), a tým, že predložky opisuje ako autosémantické slová (podobne ako príslovky). Teoreticky svoj postoj naznačuje tak, že odmieta základný protiklad predložkového systému (dynamické — statické predložky), hoci s týmito vlastnosťami predložiek musí pri opise narábať na každom kroku.

Za jediný organizujúci princíp pokladá E. Horák iný protiklad, a to protiklad *kontakt — nie kontakt*. Na jeho základe delí všetky predložky na kontaktové a pozičné. Ani tento veľmi dôležitý protiklad však sám nestačí osvetliť predložkový systém. Je to tiež základný protiklad slovenského predložkového systému podobne ako protiklad dynamických a statických predložiek; tak bol aj opísaný a teoreticky hodnotený v niekoľkých časopiseckých článkoch (Oravec, 1969, 1971; Miko, 1969). E. Horák tieto články necituje, nezaujíma stanovisko k ich výsledkom ani neuvádza, čo pri spomenutom protiklade prináša nové. Prakticky sa od nich odlišuje tým, že kontakt i pozíciu člení ternárne, na uskutočňovanie — trvanie — rušenie (kontaktu, pozície), kým ja som v zovšeobecnení pokročil ďalej, keď som predložky, ktoré vyjadrujú uskutočňovanie a rušenie (kontaktu, pozície), zhrnul pod spoločného menovateľa dynamické (smerové) predložky, a tak som dospel k binárnemu protikladu *dynamické (smerové) — statické* predložky. Urobil som tak preto, lebo členy protikladov *dynamické predložky s dotykom (s pozíciou) vo východisku — statické predložky, dynamické predložky s dotykom (s pozíciou) v cieli — statické predložky* nie sú na rovnakej úrovni. Na rovnakej úrovni je až kategória dynamických predložiek (ako celok) oproti statickým predložkám. Ako vidieť, už ani pri tomto hlavnom delení sa nemožno vyhnúť protikladu statické — dynamické predložky. Nevyhol sa mu ani E. Horák, iba statické predložky zaradil do kolónky *trvanie (kontaktu, pozície)* a dynamické nechal rozdelené na dve časti, ktoré pomenoval ako uskutočňovanie/zaujímanie a rušenie (kontaktu, pozície). Ani v ďalšom členení sa nevyhol pojmom ani termínom smerové — nesmerové predložky, hoci ich používa nedôsledne.

V článku E. Horáka vzbudzujú pochybnosti teoretické východiská aj ich uplatnenie na slovenskom materiáli. Preto si jeho vývody všimneme z obidvoch týchto hľadísk.

Prvá teoretická otázka je, či predložky treba pokladať za plnovýznamový, alebo za pomocný slovný druh. Autor sa vo svojom článku nikde o predložkách nevyjadril ako o synsémantickom slovnom druhu a prakticky s nimi narába ako s plnovýznamovým slovným druhom. Význam jednotlivých predložiek opisuje, akoby šlo o príslovky. Vzťah predložiek k pádom zámerne vylúčil, hoci sa slovenské predložky nikde inde ako v spojení s pádom nevyskytujú. Vznikajú z toho také nejasnosti ako v schéme na s. 344, kde je predložka *po* zaradená raz ako kontaktová, raz ako pozičná. Ak vyradíme pády z uvažovania o predložkách, musíme sa potom napr. pri predložke *po* spytovať, či nejde o dve homonymné predložky, alebo ak ide o jednu, čo zapríčinilo taký zásadný rozdiel v jej vý-

zname. Podobne sa musíme spytovať na rozdiel predložky *za* s genitívom (ktorá v článku E. Horáka vôbec chýba) oproti predložke *za* s akuzatívom i s inštrumentálom a na iné predložky, ktoré sa používajú s dvoma pádmi, pričom s iným pádom majú iné významy. Z týchto faktov vidieť spätosť predložiek s pádmi ako nadstavby nad systémom pádov. Predložky vznikali na konkretizovanie a obmieňanie daktorých významov pádov a na vyrovnanie asymetrie v pádovom systéme. Hoci sa významy holých pádov oveľa viacej syntaktizovali ako významy predložkových pádov, predsa predložky nestratili spojenie s pádmi, ostali a stávali sa čoraz viacej synsémantickým slovným druhom. Zreteľne to vidieť na predložkách analytických jazykov, ktorých význam už natoľko zabstraktnel, že vlastne nahrádzajú pádové morfémy. V slovenčine vývin ešte natoľko nepokročil, ale zabstraktňovanie významu predložiek je evidentné. Pri daktorých predložkách si vyžiadalo i pravopisnú úpravu (porov. predložku *z* s genitívom; pred r. 1953 to boli dve predložky *z, s*). Podobný proces sa odohráva aj pri iných slovenských predložkách.

V tomto zmysle pochybujeme aj o zaradení predložiek *s, bez* medzi pozičné predložky u E. Horáka. Vychádzame z toho — podobne ako iní autori (napr. Pauliny — Ružička, Štolc, 1968) —, že všetky predložky nemusia mať základný význam priestorový. Sociatívnosť (alebo jej rušenie), ktorú vyjadrujú predložky *s, bez*, je taký význam, ktorý abstrahuje od akejkoľvek pozície. O sociatívnej „pozícii" by bolo možno hovoriť skôr pri predložkách *pri, u, k*. Základné použitie predložiek *s, bez* je pozícia medzi dvoma menami (nie medzi slovesom a menom) v spojeniach typu *syn s otcom, syn bez otca*, kde najzreteľnejšie vystupuje ich základný, invariantný význam, blízky priraďovacím spojkám. Predložky *s, bez* nepotrebujú na osvetlenie svojho významu nadradené slovesá. Ak ich E. Horák osvetľuje spojeniami „sedieť s priateľom, zostať bez priateľa", je to zbytočné a nevýstižné, lebo uvedené slovesá možno použiť rovnako dobre aj naopak: *sedieť bez priateľa, zostať s priateľom.*

Druhá teoretická otázka je, ktoré slová zo synchrónneho hľadiska patria do systému prvotných predložiek. Dotýkame sa jej preto, že na rozdiel od MSJ E. Horák nezaradil k prvotným predložkám napr. predložky *medzi, proti*. Drží sa tak etymologického hľadiska, ktoré — ako sa nazdávame — nemôže byť pri synchrónnom opise rozhodujúce, a odmieta funkčné hľadisko. Aké ťažkosti takéto zaradenie prináša, to dokazuje sám autor, keď musí pripustiť, že napr. predložka *medzi* sa funkčne správa rovnako ako primárne predložky *nad, pod, pred, za*, ale napriek tomu k prvotným predložkám podľa neho nepatrí. Keďže tieto predložky fungujú presne tak ako ostatné primárne predložky, nemožno ich vynechať zo systému primárnych predložiek bez jeho porušenia.

vyjadruje schéma: *cez = do — (v) — z (prejsť cez les = vojsť do lesa — byť v lese — vyjsť z lesa).* Predložka cez vyjadruje kontakt deja s objektom ako dynamický tranzitívny kontakt.

o A — 1. s akuzatívom miesto styku, dotyku, najmä „zboku" a „okolo": *oprieť sa, priviazať, (pri)biť, pritlačiť, prilepiť, obtrieť sa ... o dačo*

2. s lokálom už nemá priestorový význam, preto vyjadruje dotyk ako nástroj *(chodiť o palici),* časový dotyk *(o deviatej),* podmienku *(robiť o hlade).*

B — Invariantný význam predložky *o* možno derivovať z invariantného významu predložiek *na, z,* ktorými sa vyjadruje kontakt deja s povrchom objektu, ako ukazuje schéma: *o = na — (na) — z (udierať o stôl = položiť ruku na stôl — ťmať ruku na stole — zdvihnúť ruku zo stola).* Predložka *o,* podobne ako predložka *cez,* popiera význam (resp. platnosť stredného člena ternárneho protikladu) predložky *na,* ktorá vyjadruje statický kontakt, a tak predložka *o* vyjadruje kontakt deja s objektom ako dynamický dotykový kontakt. Kontakt sa uskutoční *(na),* ale vzápätí aj zruší *(z).*

Ani toto porovnanie nesvedčí, že by MSJ nedbala na kontext predložky z ľavej strany, naopak, dokladá k predložkám oveľa viacej slovies než E. Horák, a to reprezentanty všetkých slovies, ktoré môžu vplývať na význam predložky. MSJ akuzatívnu predložku *po* nezaraďuje k pozičným, ale ku kontaktovým predložkám, keďže vyjadruje koncový bod, hranicu; slovesá v spojeniach *siahať, rozprestierať sa ... po obzor, umyť sa po pás ...* neznačia „do blízkosti obzoru, pása ...", ale dosiahnutie obzoru, pása. Zaraďovanie akuzatívnej predložky *po* k nekontaktovým predložkám túto skutočnosť neguje.

Nedostatočný počet príkladov na spojenie predložky *cez* so slovesami (jediné sloveso) determinoval E. Horáka v tom zmysle, že vyhlásil za invariantný význam predložky *cez* prvú modifikáciu (podľa MSJ) jej základného významu. Preto zahŕňa do jej významu tri predložky *do — (v) — z.* Táto modifikácia je však podmienená i lexikálnym významom mena, ktoré po predložke *cez* nasleduje (niečo trojrozmerné, hmotné a pod.). Pri druhej modifikácii, napr. v spojení *prejsť cez námestie,* a pri tretej modifikácii, napr. v spojení *preskočiť cez plot,* reťaz postupnosti *do — v — z* neprichádza do úvahy, napr. *prejsť/prechádzať cez námestie* neznamená aj „vojsť na námestie/do námestia" a „vyjsť z námestia", ale uplatňuje sa tu iba dvojica *z (jednej strany) — na (druhú),* resp. význam predložky tu stačí definovať udaním cieľa smeru „na druhú stranu", ako to robí F. Kopečný (1973). Prvá modifikácia základného významu predložky *cez* je iba jeden z javov, nie podstatou. Podľa materialistickej teórie poznania jav je bohatší ako podstata (Šeptulin, 1973). Tak je to aj tu. Podstata predložky *cez* (invariantný význam) sa ukáže v protiklade k lokálovej predložke *po,* s ktorou predložka *cez* tvorí protiklad ako príznakový člen. Lokálová predložka *po* vyjadruje smerovanie bez obmedzenia smeru, predložka *cez* vyjadruje smerovanie s presným udaním smeru „naprieč" a „ponad". Význam „prekročenie hraníc objektu" už vyplýva nie z významu predložky, ale z kontextu, jednak z lexikálneho významu mena, jednak z významu slovesa, a to i z vidu slovesa, v tomto prípade dokonavého.

Keď E. Horák píše o invariantnom význame predložky *o,* že vyjadruje dyna-

micky dotykový kontakt, dal sa zviesť svojmu jedinému dokladu, spojeniu so slovesom *udierať,* ktorým tento význam ilustruje. Podľa jeho predstavy „kontakt sa uskutoční *(na),* ale vzápätí aj zruší". To prerušovanie kontaktu nevyjadruje (ani nie je schopná vyjadriť) predložka *o,* ale lexikálny význam slovesa *udrieť,* najmä jeho opätovací spôsob *udierať.* Po iných slovesách sa tento odtienok vôbec nemusí objaviť, napr. *šúchať, trieť (dačo, sa) o dačo.* V spojení so slovesom *udierať* aj iné predložky vyjadrujú „prerušovaný kontakt", napr. akuzatívna predložka *na,* genitívna predložka *do,* lokálová predložka *po* (porov. spojenia *udierať na stôl, udierať do stola, udierať po stole),* a predsa to nik nepokladá za ich invariantný význam. „Prerušovaný kontakt" nie je invariantným významom ani pri predložke *o.* Dosviedčajú to spojenia *priviazaný o strom, opretý o stenu* a pod., kde o prerušovaní kontaktu nemôže byť reč.

Už tieto stručné rozbory ukazujú, že kontaktových predložiek je viac, ako uvádza E. Horák, že majú viac významov a teda i vzťahy medzi nimi sú početnejšie a zložitejšie.

V základnej sieti vzťahov treba rátať nielen so vzťahmi antonymie, ale aj so vzťahmi synonymie. Napríklad uskutočňovanie kontaktu s povrchom nevyjadruje iba akuzatívna predložka *na,* ale aj akuzatívne predložky *o, po* a genitívna predložka *do* (v limitnom význame). Kontakt vyjadrujú nielen lokálové predložky *v, na, po,* ale aj akuzatívne predložky *cez, o.* Prideľovať týmto predložkám (v základnej schéme) iba funkciu „rušenie kontaktu" znamená skresľovať ich význam. Rady týchto synonymných predložiek v jednotlivých kolónkach sa odlišujú protikladmi nižšieho stupňa. V kolónke „uskutočňovanie kontaktu s povrchom" základné sú akuzatívne predložky *na, o* kým predložky *do, po* (akuzatívne) majú ešte sému navyše — označujú hranicu, koncový bod. V kolónke „statický kontakt" budú základnými predložkami lokálové predložky *v, na,* kým predložky *po* (lokálová) a *cez* (akuzatívna) majú navyše príznak dynamickosti, a to každá inakší.

K uvedeným kontaktovým predložkám treba zaradiť ešte predložku *od.* MSJ vymedzuje jej význam tak, že vyjadruje miestne východisko, od ktorého sa niečo vzďaľuje, a dokladá ho napr. vetou *Pltník Jano veľkou žrďou odbíja plť od brehu.* (Zúbek) — Preto sa používa po slovesách s predponou *od-,* napr. *odlepiť, odviezť, odstúpiť* ... V tomto význame sa strieda i s predložkou *z,* napr. *Zdvihla [srnka] hlavu, kvapky vody čľupkali jej od pysku.* (Ondrejov) Tento kontaktový (nie pozičný) význam predložky *od* dosviedčajú i sekundárne významy, ktoré sa veľmi nevzdialili od základného, napr. význam východiska poradia a času (tu často tvorí protipól kontaktová predložka *do* — porov. spojenie *od začiatku do konca, od prvého do posledného,* t. j. vrátane prvého i posledného), význam prostriedku a nástroja (napr. *zamazať sa od sadzí*), ba aj časť predmetových použití pri slovesách s konkrétnym dejom, utvorených predponami *od-,*

o- (napr. *odrezať, odčesnúť haluz od stromu, oprášiť, očistiť kabát od špiny).* Predložka *od* tak tvorí druhý člen privatívneho protikladu s predložkou *z:* rušenie kontaktu vôbec *(z)* — rušenie kontaktu s povrchom *(od).*

Keď berieme do úvahy tie kontaktové predložky a tie ich primárne významy, ktoré sú dobre doložené, schéma vzťahov medzi nimi vyzerá inakšie, ako ju načrtol E. Horák, a to takto:

	vnútro objektu	povrch objektu
uskutočňovanie kontaktu	do, (v + A)	na + A, o + A — po + A, do + G
kontakt	v + L — po + L, cez + A	na + L, — po + L, cez + A
rušenie kontaktu	z	od, z

Pri predložkách, ktoré sa viažu s dvoma pádmi, uvádza sa v schéme aj skratka pádu, aby bolo vidieť, o ktorý význam danej predložky ide. Nielen preto, že tá istá predložka s iným pádom môže mať odlišný význam (porov. predložky *o, po* s akuzatívom a s lokálom), ale aj preto, aby sa nezastieralo, ktoré pády ktorý aspekt kontaktu vyjadrujú. Keby sme tento vzťah zastierali, nepostihovali by sme jazykovú skutočnosť v úplnosti, lebo by sme z nej jednu podstatnú črtu uberali. Zo schémy vysvitá, že uskutočňovanie a rušenie kontaktu (t. j. jeho dynamickú stránku) vyjadrujú iba predložky, ktoré sa viažu s genitívom a akuzatívom, t. j. s dynamickými pádmi, kým trvanie kontaktu vyjadrujú v podstate predložky *v, na, po* s lokálom (statický pád). Výnimku tu zdanlivo tvorí akuzatívna predložka *cez,* ktorá vyjadruje dynamický aspekt kontaktu v dôsledku svojho významu. Jej význam sa však neprotiví všeobecnému (invariantnému) významu akuzatívu, lebo aj akuzatív vyjadruje smerovanie objektom v neobmedzenom (celom) rozsahu a navyše — ako pád s najvšeobecnejším významom medzi nepriamymi pádmi — pripúšťa i čiré smerovanie. Svedčí o tom tretí variant základného významu predložky *cez,* rovnoznačný s predložkou *ponad.* Obidva tieto významy však na rozdiel od inštrumentálu (prienik) a datívu (čisté smerovanie) vyjadruje iba implicitne.

Pri nekontaktových predložkách môžu prichádzať do úvahy ako základné iba inštrumentálové a datívne predložky (a čiastočne — v smerovom aspekte) aj akuzatívne predložky, t. j. v podstate predložky sémantických, nie gramatických pádov (podľa terminológie J. Kuryłowicza). Z invariantného významu sémantických pádov vyplýva, že ich predložky nevyjadrujú

kontakt, a po druhé že ich je málo (napr. datívne predložky sú iba dve: *k, proti*), lebo konkrétny význam sémantických pádov nezahŕňa toľko významových odtienkov ako význam abstraktných gramatických pádov (práve preto inštrumentálové a datívne predložky svojím invariantným významom, ktorý vyplýva z ich systémových vzťahov, nevyjadrujú pozíciu, ale kontakt). Aj táto súvislosť svedčí o úzkej spätosti predložkového systému so systémom pádov. Zdanlivo tomu protirečia iba osihotené predložky. K pozičným predložkám jednoznačne nepatria ani podvojné a potrojné predložky s prvou časťou *z-* (foneticky *s-*), ak za základný význam predložky *z* pokladáme „rušenie kontaktu s vnútrom i povrchom objektu". V podvojných predložkách (typu *znad, spod)* a v potrojných predložkách (typu *sponad, spopod)* predložka *z* nestráca svoj kontaktový význam, rozširuje sa len východisko, s ktorým sa kontakt ruší. Pri týchto predložkách treba hovoriť o zloženom význame skôr ako pri predložkách *po, cez,* lebo tu sa zložený význam opiera i o formálnu zloženosť predložky.

Zdanlivú výnimku tvorí len lokálová predložka *pri,* ktorá má základný význam „v blízkosti", teda pozičný, nie kontaktový. Všetci, ktorí odvodzujú systém predložiek iba zo základných významov, zaraďujú predložku *pri* ku kontaktovým predložkám neoprávnene. A nielen to. Neoprávnene pochybujú aj o dynamicko-statickom protiklade predložiek *k — pri,* lebo v základnom význame predložka *k* znamená „do blízkosti" a predložka *pri* „v blízkosti".

O predložke *k* F. Miko (1969) uvádza, že má význam totožný s holým datívom: perspektívna, aproximatívna, „približujúca sa" účasť na predmete. E. Horák význam predložky *k* vysvetľuje v tom zmysle, že k príznaku „blízkosti" je predložka *k „indiferentná"*, blízkostnú pozíciu môže vraj vyjadriť iba sekundárne, a to v závislosti od kontextu, čo sa autor usiluje dokázať zo spojení *ísť ku škole — prísť ku škole.* Je otázne už to, ktoré z uvedených slovies *(ísť — prísť)* tvorí primárny kontext predložky *k,* no obidve podporujú pri predložke *k* význam „do blízkosti", alebo ho aspoň nevylučujú. Ďalej E. Horák píše: „Predložka *k* napokon môže vyjadrovať nielen blízkostnú pozíciu, ale aj kontakt deja s objektom, napr.: *pritisnúť k stene, pritlačiť k zemi* a pod." Týmto výrokom a týmito dokladmi (uvádzal som ich pred ním vo svojich prácach) celú svoju teóriu rúca. Ak by predložka *k* nemala vo svojom invariantnom význame aj sému „do blízkosti", v nijakom kontexte by nemohla vyjadriť kontakt v cieli, alebo v krajnom prípade by muselo ísť o metaforické prenesenie jej významu. A v spojeniach *pritisnúť k stene, pritlačiť k zemi* o nijaké prenesenie významu nejde. Okrem nich možno uviesť veľa iných spojení s týmto, rozhodne nie prenesеným významom, napr. *klásť tehlu k tehle, vrana k vrane sadá; babka k babce, budú kapce.* Sému „do blízkosti" pri pred-

ložke *k* dosviedčajú aj antonymné predložky, napr. kontaktová predložka *od* v spojení *od Šumavy k Tatrám* (popri presnejšej kontaktovej dvojici *od Šumavy po Tatry*). Ďalšie teoretizovanie E. Horáka o predložke *k* neberie ohľad na jazykový materiál. Napr. na s. 348 píše: „Stále zaujímanie pozície deja bez ohraničenia (obmedzené iba abstraktne — so zreteľom na objekt) je v skutočnosti smerovanie deja k objektu. Predložka *k* je tak v slovenčine jediná prvotná predložka, ktorou sa primárne vyjadruje smer. Porov.: *ísť pred školu — sedieť pred školou — vracať sa spred školy, ísť po školu — sedieť pri škole — vracať sa od školy, ísť ku škole.*"

Podľa tejto teórie predložka *od* nie je antonymom predložky *k*, teda popierajú sa protiklady v spojeniach: *ísť ku škole — sedieť pri škole — vracať sa od školy, ísť k priateľovi — byť u priateľa — vracať sa od priateľa.* Slovenské jazykové vedomie sa však proti takejto koncepcii búri. Spojenia *ísť po školu — sedieť pri škole — vracať sa od školy* zachytávajú iba nepodstatnú časť jazykovej skutočnosti. Nedostačujú na to, aby dokázali, že predložka *pri* je protikladom jedine k (limitnej) akuzatívnej predložke *po*, lebo použitie predložky *pri* je tu umožnené lexikálnym významom slova *škola*. Ak ho nahradíme substantívom, pri ktorom význam predložky vynikne jasne, celá táto reťaz sa podstatne zmení do podoby *po — na — z*, porov. *ísť po hranicu (po breh rieky, po koniec ulice) — zastať/sedieť na hranici (na brehu rieky, na konci ulice . . .) — vracať sa z hranice (z brehu rieky, z konca ulice . . .)*. Ani tvrdenie na s. 348, že predložka *k* jediná vyjadruje v slovenčine smer vôbec, pri konfrontácii s jazykovým materiálom neobstojí. Základným výrazom na vyjadrovanie smeru vôbec je v slovenčine predložka *na*, porov. *vlak na Kúty (na Prahu, na Nitru), cestujem (do Košíc) na Žilinu, vietor sa obrátil na juh, Kubín leží (odtiaľto) na sever, potom sa dajte smerom na západ* a pod. Tento význam predložky *na* dokazujú aj príslovky *napred, nazad, napravo, naľavo, nahor, nadol*, a nie „kupredu, kzadu, kdolu, khore". Príslovky *napred, nazad* sa stali dokonca smerovými predložkami.

V hovorovom štýle spisovnej slovenčiny predložke *k* konkuruje predložka *do*, porov. *ísť do susedov — byť u susedov — vracať sa od susedov.* Predložka *do* aj podľa E. Horáka vyjadruje smerovanie do cieľa (do vnútra cieľa). Synonymita predložiek *do, k* tiež dokazuje, že predložka *k* vo svojom základnom význame značí „do blízkosti".

Tento význam ešte viacej zvýrazňujú sekundárne použitia predložky *k* (napr. daktoré sekundárne významy predložky *k* by bez významu „do blízkosti" nemohli vôbec vzniknúť).

Do akých ťažkostí privádza autora lipnutie iba na priestorovom význame pri klasifikácii predložiek, to najlepšie vidieť pri jeho opise významu predložky *pre*. Známy poznatok (ktorý sa už konštatoval i v našej

jazykovede), že predložka *pre* (porov. i predponu *pre-*) pôvodne znamenala podobný prienik ako predložka *cez,* E. Horák podáva tak, akoby sa tento stav dosahoval až dnes. Na s. 351 píše: „Obsah predložky *pre* v takomto „priestorovo-objektovom" vymedzení sa dostáva do sémantickej príbuznosti s predložkou *cez.* Pravda, predložka *cez* vyjadruje iba tranzitívnosť deja objektom, zatiaľ čo predložka *pre* vyjadruje, že objekt je modifikátor deja." Ak „tranzitívnosť deja objektom" a „modifikátor deja" sú vlastnosti, na základe ktorých vzniká príbuznosť takých predložiek, z ktorých jedna je kontaktová a druhá pozičná, potom by mohla byť príbuzná každá predložka s každou. Vzápätí sám autor túto blízkosť predložiek *cez* a *pre* popiera, keď píše: „Okrem toho pre predložku *bez* (má byť *cez,* pozn. J. O.) je relevantný príznak prienik objektom. Predložka *pre* je k vyjadrovaniu tohto príznaku indiferentná. Predložka *pre* práve pre naznačenú špecifickú sémantiku (z celej kapitoly o predložke *pre* sa nedá zistiť, o akú špecifickú sémantiku ide, pozn. J. O.) je v slovenčine jedinou príčinnou predložkou". Na záver kapitoly E. Horák konštatuje: „Invariantný význam predložky *pre* je vyjadrovanie (príčinnej) modifikácie deja objektom." Nevedno, prečo autor dal kvalifikáciu „príčinnej" do zátvorky. Či chcel naznačiť, že predložka *pre* (v základnom význame) vyjadruje aj inú „modifikáciu" deja objektom? Z textu kapitoly sa nedá zistiť ani to, čo si autor predstavuje pod termínom „modifikácia deja objektom". Nazdávame sa, že predložka *pre* nevyjadruje ani tak modifikáciu deja objektom ako skôr čistú príčinu deja.

Pod záhlavím „Štruktúra sekundárnych predložiek" E. Horák uviedol niekoľko poznámok, ktoré nemôžu ani v náznaku predstavovať štruktúru sekundárnych predložiek. Okrem všeobecne známych a niekoľko ráz publikovaných vecí, že sekundárne predložky stoja na periférii predložkového systému, že sú najčastejšie monosémantické, že vznikajú stále nové z iných slovných druhov, najmä z prísloviek, že „sekundárna" predložka *medzi* sa správa presne tak ako primárne predložky *nad, pod, pred, za,* dodáva ešte svoju vlastnú charakteristiku sekundárnych predložiek ako výhradne pozičných predložiek. S týmto tvrdením sa nedá súhlasiť, len čo sa pozrieme na zoznam sekundárnych predložiek. Po prvé preto, že mnohé sekundárne predložky vôbec nie sú priestorové (takže priestorový protiklad *kontakt — pozícia* neprichádza pri nich do úvahy), porov. predložky: *kvôli, ohľadne, vplyvom, začiatkom, počas, vďaka . . .,* po druhé preto, že predložky ako *doprostred, naprieč* vyjadrujú kontakt, a nie pozíciu.

Na konci článku E. Horák predstavuje systém slovenských predložiek v schéme, ktorá je vlastne iba súpisom primárnych (spravidla) priestorových významov, a to vo viacerých prípadoch (ako sme ukázali) neadekvátne vymedzených. Daktoré predložky sú uvedené v zátvorkách bez uda-

nia príčiny, napr. predložka *od* je uvedená medzi sociatívnymi predložkami, hoci o nej autor takto v texte nepíše.

V závere autor vyhlasuje veci, ktorých sa v článku nedotýkal. Napr. ako prvú postuluje tézu, že pri skúmaní vzťahu významu predložky a významu pádu treba vychádzať z invariantného významu predložky ako reprezentanta obsahu predložky, ale o vzťahu medzi významom pádu a významom predložky sa v článku vôbec nezmienil. Ďalej opakuje v štruktúrnej lingvistike všeobecne známu tézu, že invariantný význam je daný miestom prvku v systéme. Napokon dodáva, že sa usiloval zistiť invariantné (systémové) významy slovenských predložiek, a na ich základe opísať „štruktúru slovenského predložkového systému". V skutočnosti vymedzenie (primárnych) významov jednotlivých predložiek zväčša prevzal zo známych prác o slovenských predložkách — vtedy proti nim nič nenamietame —, alebo ich určil intuitívne, resp. na základe nedostačujúceho materiálu, a preto neadekvátne.

Rozoberanie vzťahu predložky k predložke s vylúčením vzťahu predložky k pádu je síce možné, ale je to abstrakcia nižšieho stupňa, resp. nijaká abstrakcia, preto som sa jej vo svojich prácach o systéme slovenských predložiek nevenoval (na prvom mieste). Objasnia sa tým protiklady nižšieho stupňa, nevysvetlia sa základné protiklady, ktoré organizujú celý predložkový systém, a to už v rámci primárneho významu (priestorového), a tým menej v spletí sekundárnych významov, lebo ustavične sa pritom naráža na skutočnosť, že predložky odrážajú iba jednu (t. j. konkrétnu) časť sémantiky pádov. Základné protiklady (dynamickosť — statickosť, kontaktovosť — nekontaktovosť) sú spoločné obidvom systémom, pádovému aj z neho odvodenému predložkovému. Pritom najdôležitejší je protiklad statických a dynamických predložiek. Tento protiklad sa vyjadruje gramaticky viacerými pádmi: statickosť dvoma (lokálom, inštrumentálom), dynamickosť troma (akuzatívom, datívom, genitívom). Protiklad *kontakt — nekontakt* sa vyjadruje až v rámci týchto skupín jediným pádom: kontakt, ktorý vyjadrujú statické predložky, sa pozitívne vyjadruje lokálom, kontakt vyjadrený dynamickými predložkami sa vyjadruje genitívom. Túto súvislosť sa nepodarilo poprieť ani E. Horákovi. Niekedy ju dokazuje aj proti svojej vôli, napr. výkladom významu predložky *pri*, podobným ako u F. Miku, ktorý význam predložky *pri* vidí začlenený do všeobecného významu lokálu ako kontaktového pádu.

Aj keď E. Horák zoskupil predložky podľa istých hľadísk, nazdávame sa, že systém slovenských predložiek nepostihol, lebo splnil iba čiastočne a v daktorých bodoch vôbec nesplnil podmienky systematizovania. Okrem protikladu *kontakt — pozícia* všetky jeho kritériá sú pre systém predložiek druhoradé. Možno to dokázať už na druhom jeho najzávažnejšom

hľadisku, na protiklade *kontakt s povrchom — kontakt s vnútrom predmetu.* Aký je to protiklad, keď jeho dynamickú zložku vyjadrujú predložky *do, z, cez,* ktoré v slovenskom predložkovom systéme môžu vyjadriť kontakt s povrchom i s vnútrom predmetu zároveň?!

Ak chceme postihnúť systém slovenských predložiek, treba odpovedať na túto základnú otázku: Čo pre význam slovenských predložiek vyplýva z očividného faktu, že sa používajú iba v spojení s pádom? S tým súvisia ďalšie otázky:

1. Ako definovať predložky vo vzťahu k príslovkám.

2. Prečo sa isté predložky spájajú iba s dynamickými pádmi, iné zasa iba so statickými, t. j. ako vysvetlíme fakt, že isté predložky, napr. *do, od, z, k, cez* majú dynamický charakter, iné zasa, napr. predložky *pri, s* majú statický charakter.

3. Prečo pokladať pre vymedzenie významu predložky za dôležitejšie sloveso (ktoré môže, ale nemusí tvoriť kontext predložky) ako pád, s ktorým sa predložka musí spájať vždy. E. Horák vzťah predložky k pádu popiera, ale svoje stanovisko neodôvodňuje. Ak sú predložky autosémantické slová, nie je primerané hovoriť o ich systéme v takom zmysle, aký býva pri gramatických kategóriách. Avšak E. Horák ani svoju tézu o určovaní významu predložiek na základe slovesného kontextu v praxi neberie dostatočne do úvahy. Významy niekoľkých predložiek určuje na základe nedostatočného slovesného kontextu, preto mu vyšli chybne. A na základe chybne vystihnutého významu niekoľkých predložiek utvoril chybné systémy.

4. Ak chceme porovnávať systém predložiek a systém pádov, nesmie chýbať úplný opis ani jedného z týchto systémov. V opise systému predložiek E. Horáka opis pádového systému chýba.

5. Ak delíme predložky na prvotné a druhotné, treba povedať, podľa akých kritérií, a ktoré predložky sú prvotné.

6. Treba presne vymedziť vzťahy, ktorými sú prvotné predložky pospájané, a určiť hierarchiu vzťahov medzi nimi. Nestačí len prosté konštatovanie vzťahov, žiada sa aj odôvodniť, prečo isté vzťahy sú pre členenie predložkového systému dôležitejšie ako iné.

7. Ternárne členenie typu *uskutočňovanie — trvanie — rušenie* je síce možné, ale vynára sa pri ňom otázka, či je to členenie na základe vlastností jazykovej kategórie predložiek, či to nie je iba členenie na základe vzťahov z mimojazykovej skutočnosti. Takéto členenie je už v lingvistike dávno známe, preto ho netreba podávať ako nový objav.

8. Základný priestorový význam predložky je zároveň aj invariantným významom? Nazdávame sa, že nie, ale že primárny význam je len jeden z čiastkových významov, ktorý môže osvetliť iba časť invariantného vý-

znamu predložky. Ak posudzujeme invariantný význam iba z tohto čiastkového hľadiska, nevyhnutne musí vyjsť skreslený. Skreslený z tohto hľadiska vychádza potom i vzťah invariantného významu predložky k pádu a vzťah pádu k predložke. Priestorový význam nestačí na zistenie invariantného významu slovenských predložiek už aj preto, že pri viacerých predložkách zanikol. Prevádzanie týchto významov na priestorový význam sa nezhoduje s metódou synchrónneho rozboru. No ani tam, kde primárny priestorový význam zanikol, nie je metodologicky správne zanedbávať sekundárne významy, akoby boli hermeticky oddelené od primárneho významu; ak napr. pri predložke *od* vezmeme do úvahy sekundárny význam prostriedku v takých spojeniach ako *zamazať sa od smoly*, nemôžeme prísť k záveru, že predložka *od* nevyjadruje kontakt, ale pozíciu.

Aspoň tieto predpoklady by mal spĺňať primeraný opis predložkového systému.

Literatúra

BRØNDAL, V.: Praepositionernes theori, København, 1940.

HORÁK, E.: Predložkový systém spisovnej slovenčiny. Slovenská reč, *37*, 1972, č. 6, s. 341—354.

HORÁK, E.: Významový protiklad smer — miesto v predložkovom systéme slovenčiny. Jazykovedný časopis, *24*, 1973, č. 2., s. 142—152.

KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník slovanských jazyků. Svazek 1. Praha. Academia 1973, s. 344, najmä s. 50.

MIKO, F.: Povaha predložkového systému v slovenčine. In: Acta facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník. 2. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 151—171.

ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 224 s.

ORAVEC, J.: Významová štruktúra prvotných predložiek. Jazykovedný časopis, *19*, 1968, s. 41—49.

ORAVEC, J.: Cieľový význam slovenských predložiek. Jazykovedný časopis, *21*, 1970, č. 1, s. 36—42.

ORAVEC, J.: Systém príčinných predložiek v slovenčine. In: Miscelanea linguistica. Ostrava, Vydavateľstvo AUPO 1971, s. 157—160.

ORAVEC, J.: Vyjadrovanie podmienky predložkovými pádmi. Slovenská reč, *37*, 1972, č. 2, s. 73—80.

ORAVEC, J.: Systém prvotných predložiek v slovanských jazykoch. In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě 1973. Red. B. Havránek et al. Praha, Academia 1973, s. 189—194.

ORLOVSKÝ, J.: Používanie predložiek v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 2. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 65—107.

PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 1. vyd. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1953, s. 202—206; 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 307—317 (autor kapitoly o predložkách J. Štolc).

Morfológia slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 619—675 (autor kapitoly o predložkách J. Oravec).

ŠEPTULIN, A. P.: Filosofie marxismu-leninismu (český preklad). Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1973, s. 132.

Jozef Jacko

OBYVATEĽSKÉ MENÁ A ADJEKTÍVNE DERIVÁTY OD NIEKTORÝCH MIESTNYCH MIEN

Pravidlá derivácie substantív a adjektív z miestnych názvov v súčasnej spisovnej slovenčine sú rozkolísané. V tomto príspevku sa chceme zaoberať problematikou tvorenia prídavných mien od miestnych názvov typu *Lučenec* a obyvateľských mien a prídavných mien z miestneho názvu *Cigeľ* aj napriek tomu, že sa v slovenskej jazykovednej literatúre venovala tejto problematike značná pozornosť. Niektoré závery o tejto problematike sa nám pozdávajú naďalej neuspokojujúce, pretože odporujú systému súčasnej spisovnej slovenčiny.

1. Všimnime si najprv rozkolísanosť pri derivácii adjektív z miestnych názvov na *-ec*. Podrobnejšie túto problematiku skúmal Š. Koperdan (1958). Zastáva názor, že v jednotlivých prípadoch tu možno ponechať v používaní dvojtvary: *lučenský/lučenecký*.

Domnievame sa, že v súčasnej spisovnej slovenčine je tendencia tvoriť adjektívum od miestnych názvov analogicky podľa adjektív utvorených zo všeobecných substantív *(strelec — strelecký, umelec — umelecký, kupec — kupecký* a pod.). Táto zásada sa uplatňuje v prídavných menách odvodených od názvov riek a vrchov, ale i miest: *Tokajec — tokajecký, Dunajec — dunajecký, Inovec — inovecký, Štúrec — štúrecký, Kremenec — kremenecký, Lipovec — lipovecký, Laborec — laborecký* a pod.; od českých a inoslovanských miestnych a zemepisných mien: *Třinec — třinecký, Jablonec — jablonecký, Hradec Králové — královohradecký, Liberec — liberecký, Žatec — žatecký, Miškovec — miškovecký, Donec — donecký* a pod.

Nebolo preto dôvodu kodifikovať v Slovníku slovenského jazyka VI od miestneho mena *Štajerský Hradec* prídavné meno *štajerskohradský* (s. 298), ale v zhode so spomenutou tendenciou treba kodifikovať prídavné meno *štajerskohradecký*. Aj L. Dvonč (1971) konštatuje, že tvorenie typu *lučenský* (s vynechaním *-ec*) sa obmedzuje na domáce miestne názvy. Od iných miestnych názvov na *-ec* sa tvoria prídavné mená príponou *-cký*.

Podľa Pravidiel slovenského pravopisu (§ 23) pri dvojslabičných miestnych menách na *-ec* splýva prípona *-ský* s koncovým *c* na *-cký*. Napr.: *Rajec — rajecký, Senec — senecký, Chlmec — chlmecký,* ale *Hronec — hrončiansky, Važec — važtiansky* (popri *važecký*). Pri viac ako dvojslabičných miestnych menách koncové *-ec* pred odvodzovacou príponou *-ský* odpadá: *Hlohovec — hlohovský, Lučenec — lučenský, Trnovec — trnovský, Tisovec — tisovský,* ale *harmanecký* (od *Harmanec*).

Pri tvorení adjektív od dvojslabičných miestnych mien typu *Rajec* by

sa mala norma z Pravidiel uplatňovať bez výnimiek. Popri podobách *Hnilec — hnilecký, Hradec — hradecký, Chlmec — chlmecký, Chrámec — chrámecký, Kechnec — kechnecký, Rajec — rajecký, Senec — senecký* navrhujeme kodifikovať s ponechaním *-ec* aj tvary prídavných mien od týchto miestnych mien: *Dvorec — dvorecký, Hronec — hronecký, Kopec — kopecký, Lonec — lonecký, Selec — selecký, Slanec — slanecký, Slavec — slavecký, Trepec — trepecký, Važec — važecký, Vechec — vechecký, Nižný Lánec — nižnolánecký, Vyšný Lánec — vyšnolánecký (lánecký).*

V SSJ VI sú pri miestnych menách *Selec* a *Važec* na prvom mieste podoby *selčiansky* (225) a *važtiansky* (241) a na druhom mieste podoby *selecký, važecký.* S podobou *važtiansky* sme sa v písomných prejavoch súčasnej spisovnej slovenčiny nestretli. V dennej tlači sa uprednostňuje podoba *važecký:*

Važecká krása. — Cítiť to i z pracovnej atmosféry vo *važeckej* prevádzke (Smena, 22. 12. 1972, s. 1). — Je to vraj prvá *važecká* múranica. — Dnes neexistuje na svete taký kút, ktorý by neprenikli *važecké* výrobky. — O tkanú krásu *važeckých* žien je veľký záujem. — Vedúca *važeckej* prevádzky Milada Valachová. — Prácu *važeckých* žien obdivoval aj prezident ČSSR súdruh Ludvík Svoboda (Východoslovenské noviny, 22. 12. 1972, s. 5). — *Važecká* jaskyňa (Turkota, J.: Podzemné krasové formy na Slovensku. 1. vyd. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1963, s. 89).

Od miestneho mena *Trepec* sa v SSJ VI uvádza podoba prídavného mena *trepský* (237), ale od miestneho mena *Vechec* je tu podoba *vechčiansky* (241). Navrhujeme ponechať pri obidvoch prídavných menách slovotvorný základ v plnom rozsahu a kodifikovať tvary *trepecký, vechecký.* Podobu *trepecký* máme doloženú v tomto kontexte:

Dnes má tradičný *trepecký* odpust takýto priebeh (Východoslovenské noviny, 2. 8. 1972, s. 3).

Pri miestnych menách *Hronec* a *Kopec* je v SSJ VI kodifikovaná podoba prídavných mien *hrončiansky* a *kopčiansky.* Aj tu navrhujeme kodifikovať podobu *hronecký* a *kopecký.* Pri miestnych menách *Chlmec, Kráľovský Chlmec* sa v SSJ VI uvádzajú príslušné adjektíva *chlmecký* a *chlmský.* Tvar *chlmský* sa však v súčasnom spisovnom úze vôbec nevyskytuje. Pri miestnom mene *Považský Chlmec* sa v SSJ VI kodifikuje tvar adjektíva s ponechaním *-ec* v základe: *považskochlmecký* i *chlmecký.*

Doklady zo súčasného úzu ukazujú, že aj pri viac ako dvojslabičných slovách nedochádza k redukcii základnej podoby:

zuberecký bubeník (Pravda, 23. 8. 1972, s. 4); v *Lučeneckom* okrese (Smena, 15. 11. 1972, s. 7); *dedovecký* potok (Pravda, 11. 7. 1972, s. 2); v *Lipoveckej* doline (Smena, 14. 8. 1972, s. 2); bohatá oblasť *Lučeneckého* okresu (Práca, 20. 3. 1973, s. 6); vyslovil mienku *hlohoveckých* robotníkov (Rozhlasové noviny, 12. 5. 1973); *Plešivecká* planina (Televízne noviny, 23. 1. 1973).

L. Dvonč v Jazykovej poradni IV (1966) konštatuje, že jeden z pisateľov sa v liste dotýka otázky prídavných mien od miestnych mien *Lučenec* a *Jablonec*. Pisateľovi sa nepáči prídavné meno *lučenský* a je za tvar *lučenecký*, ktorý odôvodňuje tvarom *harmanecký*. R. Schenk v Jazykovej poradni I (1957) zas tvrdí, že sa protiví nášmu jazykovému vedomiu, keď počujeme slová ako „lučenecký", „hlohovecký", „klenovecký", „tisovecký", „málinecký" utvorené od vlastných podstatných mien *Lučenec, Hlohovec, Klenovec, Tisovec, Málinec*. Ten istý autor konštatuje, že takto nehovoria ľudia, ktorí žijú v okolí týchto miest a dedín, a nehovoria tak ani ostatní Slováci, ktorí dobre poznajú náš jazyk. Toho istého názoru je aj A. Habovštiak (1957).

Š. Koperdan je toho názoru, že sa nemá upierať existenčné právo formám od celého názvu tam, kde treba rozlišovať deriváty z mien rovnakého koreňa, ktoré sa rozlišujú iba príponami. Podľa nášho názoru vo všetkých dvojslabičných miestnych menách na *-ec* je v súčasnej spisovnej slovenčine tendencia pri adjektívnych derivátoch ponechávať základ slova nezmenený. Tejto tendencii nemožno nijako zabrániť. V súčasnej spisovnej slovenčine sa táto tendencia prenáša aj do viac ako dvojslabičných miestnych mien na *-ec*. Ani tomuto javu nemožno v jazyku zabrániť, pretože ide o živý, produktívny proces. Preto nemožno mať v súčasnej spisovnej slovenčine výhrady proti podobám *lučenecký, zuberecký, hlohovecký, plešivecký, bobrovecký, hrabovecký, lipovecký, pukanecký, vrbovecký* a pod.

2. Meno neveľkej obce pod hrebeňmi Vtáčnika sa v posledných rokoch často píše a vyslovuje v podobe *Cigeľ*, teda s dlhým *í*. Podľa J. Vavru (1967) ide o nesprávnu, hoci zdanlivo hyperkorektnú podobu, násilne sa usilujúcu nadviazať na pôvodné nemecké meno *Ziegel* (= tehla).

Podľa našej mienky stanovisko J. Vavru o písaní a vyslovovaní miestneho mena *Cigeľ* je neopodstatnené, hoci je v súlade so Slovníkom slovenského jazyka VI (s. 161). J. Vavro sa odvoláva na zapisovanie substantíva *Cigeľ* ako *Cigeľ* (s krátkym *i*) v starších i novších mapách najrozličnejších typov, na staré i nové lexikony a zoznamy obcí, na etymologickú príbuznosť s východoslovenskými miestnymi názvami *Cigeľka* a *Cigla*. Nie je potrebné skúmať súčasný spisovný jazyk cez rozličné etymologické, historické súvislosti v každej situácii. Synchrónny aspekt je rozhodujúci. Napriek tomu by sme chceli upozorniť na niektoré súvislosti, aby sme niektoré závery J. Vavru uviedli na správnu mieru. Dlhé *í* v koreni slov typu *Cigeľ* je v súčasnej spisovnej slovenčine bežné. Napríklad hovorové slovo *rígeľ* (z nemeckého *Riegel*) sa píše a vyslovuje s dlhým *í*. Miestne meno *Cífer* (z nemeckého *Ziffer*?) sa píše a vyslovuje s dlhým *í* (hoci substantívum *cifra* má krátke *i*). Aj substantívum *fígeľ* má v spisovnej slovenčine dlhé *í*. Dlhá samohláska je napríklad aj v nárečovom slove *gápeľ* (z nemec-

kého *Göpel*) a v miestnom mene *Gápeľ*, ktoré by sa malo zapisovať a vyslovovať so spoluláskou *ľ* — *Gápeľ*.[1] O písaní či nepísaní miestneho mena *Cígeľ* s dlhým *í* mal by rozhodnúť aj úzus v súčasnej spisovnej slovenčine. Z množstva dokladov o zapisovaní slova *Cígeľ* s dlhým *í* uvedieme aspoň niekoľko:

Slávia VŠD Žilina — Baník *Cígeľ* Prievidza B. (Šport, 23. 10. 1972, s. 6) — Druhá skončila Iskra Svit tiež s 5 b. pred Interom Bratislava a Baníkom *Cígeľ* Prievidza. (Smena, 23. 10. 1972, s. 7) — Šiesty ročník basketbalového turnaja mužov o Veľkú cenu Interu vyhrala NHKG Ostrava s 5. b. pred Iskrou Svit, Interom Bratislava a Baníkom *Cígeľ* Prievidza. (Práca, 23. 10. 1972, s. 6) — Baník *Cígeľ* Prievidza — Iskra Svit. (Život, 22. 11. 1972, s. 64) — Baník *Cígeľ* Prievidza — Iskra Svit. (Nedeľná pravda, 24. 11. 1972, s. 22) — Baník *Cígeľ* Prievidza — Iskra Svit. (Roľnícke noviny, 30. 11. 1972, s. 5) — Baník *Cígeľ* Prievidza — Iskra Svit. (Východoslovenské noviny, 1. 12. 1972, s. 11) — Prípravárskemu kolektívu z bane *Cígeľ*, ktorého vedúcim je J. Latík . . . (Bojovník, 2. 12. 1972, s. 3) — V týchto dňoch navštívil Juraj Puci zväzákov na bani *Cígeľ*. (Smena, 20. 12. 1972, s. 5) — Baník *Cígeľ* Prievidza — Slávia VŠ Praha. (Práca, 25. 11. 1972, s. 16). — Bodka za 11. ročníkom v bani *Cígeľ*. (Práca, 26. 3. 1973, s. 2) — Beseda v bani *Cígeľ*. (Práca, 20. 4. 1973, s. 5)

J. Vavro v spomínanom príspevku uviedol, že najmä v hornonitrianskej tlači sa začala používať nesprávna podoba *Cígeľčan* namiesto zaužívaného obyvateľského mena *Cigľan, Ciglianka*. J. Vavro ďalej tvrdí, že aj prídavné meno utvorené z názvu *Cígeľ* znie správne *cigliansky* (nie *cígeľský*, resp. *cígeľský*), obdobne ako prechýlené meno *Ciglianka*. J. Vavro pritom videl analógiu s typom *Nitra — Nitran — Nitrianka — nitriansky*.

Podoby obyvateľských mien *Cigľan, Ciglianka* s prídavným menom *cigliansky* kodifikoval aj Slovník slovenského jazyka VI (161). J. Vavro zaradil podoby *Cígeľ — Cigľan — Ciglianka — cigliansky* do toho istého derivačného modelu ako *Nitra — Nitran — Nitrianka — nitriansky*. Ani druhá analógia J. Vavru podľa miestneho mena *Hradec — Hradčan — Hradčanka — hradecký* nie je opodstatnená. Miestne meno *Cígeľ* treba v súčasnej spisovnej slovenčine zaradiť do modelu miestnych mien typu *Ipeľ*, ku ktorému prídavné meno má podobu *ipeľský; Ipeľské* (nie *Iplianske) Predmostie, Ipeľské Úľany, Ipeľský Potok, Ipeľský Sokolec*. Do tej istej skupiny môžeme zaradiť aj miestne mená *Hiadeľ, Imeľ, Gápel*, (malo by byť *Gápeľ*)

[1] V miestnom mene *Gápel* navrhujeme kodifikovať spoluhlásku *ľ*, a to z týchto dôvodov: Všeobecné substantívum *gápeľ* i *gepeľ* sa v Slovníku slovenského jazyka I (1959) zapisuje s mäkkým *ľ* (427, 433). Slovo *gápeľ* je nemeckého pôvodu *(Göpel)*. So substitúciou nemeckého *l* slovenským *ľ* sa stretávame aj v iných slovách, ktoré sme do slovenčiny prebrali z nemčiny *(žemľa* — nem. *Semmel, šabľa* — nem. *Säbel)*, resp. v nárečových slovách (východoslov. *gľajcha* — nem. *Gleiche*, bigľajz — nem. *Bügeleisen*). Na tento fakt sme už upozorňovali (Jacko, 1968). Podľa informácie dvoch poslucháčok Pedagogickej fakulty UPJŠ v Prešove aj v miestnom úze sa tento názov vyslovuje so spoluhláskou *ľ* (Gápeľ).

a pod., od ktorých sú obyvateľské mená *Hiadeľčan — Hiadeľčanka; Imeľčan — Imeľčanka, Gápelčan — Gápelčanka* (malo by byť *Gápeľčan — Gápeľčanka*) a pod. Príslušné adjektíva majú podobu *hiadeľský, imeľský, gápelský* (malo by byť *gápeľský*) a pod. V blízkosti Košíc je *Čermeľ* a *Čermeľské* (nie *Čermlianske*) údolie. V súvislosti s moskovským Kremľom hovoríme o *kremeľskom* (nie *kremlianskom*) múre.

S prídavným menom *cigeľský* a s obyvateľským menom *Cigeľčan* sa často stretávame v súčasnej tlači:

Cigeľský rekord. — Pracovníci bane *Cigeľ* dosiahli predvčerom najvyšší denný výkon v histórii svojho podniku. Od začiatku mesiaca už *cigeľskí* baníci vyťažili navyše plánu 20 178 ton. (Práca, 1969) — . . . maturantov voňajúcich *cigeľským* uhlím. — Význam tejto viac ako úspešnej akcie si uvedomujú aj *cigeľskí* odborári-baníci. (Práca, 26. 3. 1973, s. 2) — Chytili sa toho aj *Cigeľčania*. (Práca, 20. 4. 1973, s. 5)

L. Dvonč (1972) v tejto súvislosti upozorňuje, že prídavné mená odvodené od miestnych názvov sa najčastejšie tvoria príponou *-ský*, pričom sa vychádza z podoby miestneho mena v nominatíve. Aj on upozorňuje na časté používanie podôb *Cigeľčan — Cigeľčanka — cigeľský* v bežnej jazykovej praxi.

S ohľadom na súčasný úzus navrhujeme zmenu úradného znenia miestneho mena *Cigeľ* na *Cígeľ* s dlhým *í* v koreni slova. Obyvateľské meno od miestneho mena *Cígeľ* odporúčame tvoriť produktívnou príponou *-čan*, teda *Cígeľčan — Cígeľčanka*. Prídavné meno by sa malo tvoriť príponou *-ský* od nezmeneného základu: *cígeľský*.

Literatúra

DVONČ, L.: Lučenský, ale jablonecký. In: Jazyková poradňa. 4. Red. G. Horák a J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1966, s. 230—231.

DVONČ, L.: Lučenský a jablonecký. In: 1000 poučení zo spisovnej slovenčiny. Red. G. Horák. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 134—135.

DVONČ, L.: Deriváty českých miestnych názvov na *-eň*. Slovenská reč, *37*, 1932, s. 158—164.

HABOVŠTIAK, A.: Trstenecký či trstenský. In: Jazyková poradňa. 1. Red. G. Horák a J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1957, s. 152—153.

JACKO, J.: Je názov Dukla správny? Slovenská reč, *33*, 1968, s. 246—247.

KOPERDAN, Š.: K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov. In: Jazykovedné štúdie. 3. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 83—106.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972, § 23.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968, 1. a 6. zv.

SCHNEK, R.: Prídavné mená s príponou *-ský* a *-ecký*. In: Jazyková poradňa. 1. Red. G. Horák a J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1957, s. 151—152.

VAVRO, J.: Cigeľ, Cigľan/Ciglianka, cigliansky. Slovenská reč, *32*, 1967, s. 37—39.

SPRÁVY A POSUDKY

Pri päťdesiatke prof. Šimona Ondruša

Univ. prof. dr. Šimon Ondruš patrí do strednej generácie súčasných slovenských jazykovedcov. Narodil sa 27. októbra 1924 v Klčove, okr. Spišská Nová Ves. Prvé prejavy jeho vedeckej a publikačnej činnosti spadajú do začiatku päťdesiatych rokov. Od samého začiatku možno u neho pozorovať záujem o teoretické a metodologické otázky jazykovedy, najmä komparatistiky. V kritických recenziách komentuje významnejšie publikácie domácej i zahraničnej lingvistiky. Pozorne sleduje predovšetkým sovietsku jazykovednú produkciu, ale všíma si aj pozoruhodné práce západných jazykovedcov. Aktívne sa zúčastňuje na jazykovedných diskusiách a konferenciách a neskôr aj na medzinárodných sympóziách a zjazdoch. Pre poslucháčov vydáva skriptá *Úvod do slavistiky* (1. vyd. 1955), vyznačujúce sa jasným podaním látky a premyslenou koncepciou.

Najvýznamnejším prínosom prof. Š. Ondruša, najmä z metodologického hľadiska, sú jeho početné *etymologické štúdie,* ktoré od druhej polovice päťdesiatych rokov sústavne publikuje v domácich i zahraničných časopisoch a zborníkoch. Viaceré z nich sú autenticky známe aj čitateľom Slovenskej reči. Tieto štúdie tvoria súčasť autorových prípravných prác na *Etymologickom slovníku slovenského jazyka.* Autor v nich dômyselne aplikuje na interpretáciu slovenského jazykového materiálu teoretické výsledky súčasnej indoeuropeistiky, ako je teória tzv. laryngál pri výklade zvukovej stavby indoeurópskeho slova alebo Benvenistova teória o stavbe indoeurópskeho slovného koreňa. Nosným stĺpom metodického postupu v Ondrušových etymologických výkladoch je metóda významových responzií. Charakteristickou črtou Ondrušovho etymologického výskumu je úsilie dokázať, že mnohé slová patriace do slovnej zásoby viacerých alebo jednotlivých slovanských jazykov, apelatíva i vlastné mená, najmä toponymá, ktorých pôvod etymológovia dosiaľ hľadali v neslovanských jazykoch, možno a treba vysvetľovať na základe domáceho slovanského, resp. indoeurópskeho slovného fondu. Porov. charakteristické nadpisy jeho štúdií: *Je slovo chotár maďarského pôvodu?* (Slovenská reč, *38,* 1973, s. 32—39), *Je slovo doska grécko-latinského pôvodu?* (Slovenská reč, *38,* 1973, s. 76—83), *Je sloveso kukať nemeckého pôvodu?* (Slovenská reč, 38, 1973, s. 321—326), *Je pomenovanie rieky Váh slovanské?* (Slovenská reč, *37,* 1972, s. 257—263), *Sú pomenovania vrchov Choč a Kýčera slovanské?* (Slovenská reč, *37,* 1972, s. 334—341). (Súpis prác Š. Ondruša za roky 1950—1973 bude uverejnený v Jazykovednom časopise, 24, 1974, č. 2.)

Pravda, nie všetky Ondrušove etymológie sú rovnako presvedčivé, ale to nie je rozhodujúce. Pozitívne treba hodnotiť predovšetkým jeho snahu uplatniť pri výklade pôvodu slov vedecký metodický postup, založený na dôslednom rešpektovaní nielen formálnych, ale aj významových korešpondencií v rozličných jazykoch.

Prof. Ondruš vykonal veľa záslužnej práce aj v oblasti organizácie jazykovedného výskumu na Slovensku. Ako vedúci Katedry slavistiky a indoeuro-

peistiky na Univerzite Komenského a ako predseda Slovenského výboru slavistov a člen Československého komitétu slavistov sa stará predovšetkým o rozvoj slavistiky. Pričinil sa o to, že sa na Univerzite Komenského v rámci katedry, ktorú vedie, zriadili študijné odbory alebo lektoráty takmer všetkých slovanských jazykov a literatúr. Stará sa o primeranú účasť slovenských slavistov na medzinárodných podujatiach. Zredigoval prvých päť ročníkov jazykovednej časti prvého slovenského slavistického časopisu *Slavica Slovaca*. Pritom kládol dôraz na rozvíjanie medzinárodnej vedeckej spolupráce.

Prof. Ondrušovi patrí vďaka aj za propagáciu slovenčiny, slovenskej literatúry a národnej kultúry medzi zahraničnými slavistami. V tomto smere vykonal užitočnú prácu najmä ako vedúci letných slavistických seminárov Studia Academica Slovaca a potom ako univerzitný lektor slovenského a českého jazyka v Debrecene v MĽR a ako hosťujúci profesor slovenskej a českej jazykovedy na univerzite v Kolíne nad Rýnom v NSR.

Päťdesiatky sa prof. Šimon Ondruš dožíva na vrchole svojich tvorivých síl. Pri tejto príležitosti mu želáme do ďalších rokov pevné zdravie, priaznivé pracovné podmienky a tešíme sa, že slovenská verejnosť a slavisti celého sveta v dohľadnom čase dostanú do rúk životné dielo prof. Šimona Ondruša *Etymologický slovník slovenského jazyka.*

Š. Peciar

VI. slovenská onomastická konferencia

Šiestu slovenskú onomastickú konferenciu so zahraničnou účasťou usporiadala Slovenská onomastická komisia pri Vedeckom kolégiu jazykovedy SAV v spolupráci s Katedrou slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty v Nitre a so Slovenskou jazykovednou spoločnosťou pri SAV. Konferencia sa konala v Nitre v dňoch 4.—6. apríla 1974.

Z 55 účastníkov bolo 11 zo zahraničia (z NDR doc. E. Eichler, dr. T. Witkowski, prof. Redlich, dr. G. Schlimpert, dr. J. Schultheis a I. Zimmermannová, z Poľska prof. S. Rospond, doc. K. Rymut a doc. W. Lubaś, z Maďarska prof. I. Sipos, z Belgicka prof. H. Draye) a 8 z Českej socialistickej republiky (prof. F. Cuřín, doc. I. Lutterer, dr. Oliva, a L. Hanzalová z Prahy, dr. R. Šrámek, dr. J. Skutil a dr. J. Pleskalová z Brna a dr. N. Bayerová z Ostravy). Účasť generálneho sekretára Medzinárodného onomastického komitétu (International Committee of Onomastic Sciences) prof. H. Drayeho je zaiste aj prejavom ocenenia vedeckovýskumnej i organizačnej práce našich bádateľov v oblasti vlastných mien.

Šiesta slovenská onomastická konferencia sa konala v znamení jubileí.

Jubiluje usporiadateľ — Slovenská onomastická komisia pri Vedeckom kolégiu jazykovedy SAV, ktorá sa za desať rokov od svojho vzniku stala organizačným a koordinujúcim strediskom výskumu vlastných mien na Slovensku.

Účastníci konferencie si primeraným spôsobom pripomenuli životné jubileá, sedemdesiate narodeniny dvoch nestorov slovenskej onomastiky, slavistu-jazykovedca prof. dr. J. Stanislava, člena korešpondenta ČSAV a SAV, a historika prof. dr. B. Varsika, člena korešpondenta SAV, ďalej šesťdesiat rokov prof. dr. Š. Krištofa, CSc. a šesťdesiate piate narodeniny odborného učiteľa v. v. S. Mazúra.

Pracovná časť konferencie bola zameraná na toponomastiku. Rokovanie sa sústredilo do troch základných okruhov: 1. teoretické a metodologické otázky onomastiky a kontakty, 2. osadné názvy a 3. terénne názvy.

V okruhu teoretických problémov istý celok tvorili referáty V. Blanára, W. Lubaśa, M. Majtána, R. Šrámka a J. Pleskalovej o špecifických črtách onomastiky, o mimojazykovej stránke toponým, o onomastických príznakoch a o modelovaní chotárnych názvov.

V. Blanár vymedzením pojmu vlastného mena a jeho špecifických príznakov tvoriacich onymický znak naznačil vzťah medzi jazykovedou a onomastikou. Zdôraznil, že interne onomastický prístup k hodnoteniu vlastného mena spočíva v určení jeho onymickej platnosti, skladajúcej sa z modelovej hodnoty vlastného mena a z mikroštruktúrneho začlenenia v príslušnom súbore vlastných mien. Onomastiku vymedzil potom ako náuku o pomenúvaní živých i neživých objektov a o tvorení a fungovaní onymických sústav. Ďalej naznačil, že vlastné mená treba skúmať z lingvistického i špecificky onomastického hľadiska. Naproti tomu W. Lubaś zdôraznil čisto jazykovedný postup pri analýzach vlastných mien s poukazom na to, že designáciou vlastných mien sa zaoberajú iné disciplíny a do onomastiky ako súčasti jazykovedy to nepatrí. M. Majtán charakterizoval mimojazykovú, designatívnu stránku toponým. Podstatnú časť mimojazykovej stránky tvorí základná motivácia toponyma pri vzniku a onymická platnosť pri jeho fungovaní v spoločnosti. Súbor motivačných (opis, charakteristika, lokalizácia, vlastníctvo, príslušnosť, oslavnosť, osídlenosť) a obsahovo-sémantických (identifikácia, druhové zaradenie, lokalizácia, spoločenská realizácia, ustálenosť, štandardizovanosť, expresívnosť) príznakov tvorí onymickú hodnotu toponyma, ktorú možno vyjadriť pomocou modelu. R. Šrámek predniesol referát o hierarchii špecificky onymických príznakov, t. j. o hodnotení konkrétnych vlastných mien na rovinách 1. apelatívum — proprium, 2. antroponymum — toponymum, 3. onymický (Šrámek: vzťahový) model, 4. slovotvorný model. Modelová hodnota vlastného mena vychádza podľa jeho výkladov iba z motivácie, zo základného vzťahu pomenúvateľa k nazývanému objektu. Šrámkove výklady motivačnej zložky toponým, charakterizovanej obsahovo-sémantickými kategóriami (vymedzenými zámenami KTO/ČO — AKÝ — ČÍ — KDE), aplikovala na terénne názvy J. Pleskalová, pričom určila a dokumentovala 32 modelov českých terénnych názvov.

Problematiku jazykových kontaktov vo vlastných menách riešili referáty K. Rymuta, I. Siposa, B. Varsika, K. Olivu a L. Bartku.

Z referátu K. Rymuta o problematike domácich a cudzích malopoľských osadných názvov možno zovšeobecniť predovšetkým dva závery: 1. interferenciu jazykových prvkov dvoch jazykov v onymii treba hodnotiť súčasne so vzájomným prenikaním prvkov v iných triedach vlastných mien a v apelatívnej zložke slovnej zásoby; 2. pri analýze treba vychádzať z konkrétnej situácie príslušnej oblasti. Takto možno funkčne odlíšiť geneticky nedomáce, ale vžité prevzaté (adaptované) prvky od cudzích.

I. Sipos vo svojom výklade ukázal, ako sa slovanské geografické názvy adaptovali a adaptujú do maďarčiny prispôsobujúc sa morfematickej štruktúre názvov maďarských. B. Varsik na základe kombinatórnych hláskových zmien (ako to už dávnejšie naznačil maďarský slavista J. Melich) vyložil časté maďarské názvy potokov *Rednek* zo slovenskej podoby *Rybník*. Zdôraznil pritom

všeobecnú tézu, že názvy veľkých tokov na Slovensku sú predslovanského pôvodu, stredné toky majú slovanské názvy, charakteristickým znakom názvov menších tokov je ich nestálosť.

L. Bartko rozborom ukázal hláskovú, paradigmatickú i slovotvornú adaptáciu slov maďarského pôvodu v chotárnych názvoch z územia býv. Abovskej stolice.

O spôsoboch preberania českých terénnych názvov do nemčiny v 17. a 18. stor. hovoril vo svojom referáte K. Oliva. Problematika česko-nemeckého kontaktu je veľmi blízka slovensko-maďarskej problematike. Do tohto okruhu patril aj príspevok F. Redlicha o tvorení názvov deminutívneho typu v dolnej lužičtine a v nemčine.

I. Lutterer predniesol referát o potrebe špecifického spracúvania vlastných mien v gramatike a L. Dvonč o pravopisnej problematike viacslovných zemepisných názvov. S. Rospond prednášal o stratigrafii a o svojom pripravovanom spracovaní slovanských osadných názvov, T. Witkowski o otázke rekonštrukcie pôvodného významu vlastných mien a o využití vlastných mien v historických a etymologických slovníkoch. O problematike kartografického spracúvania vlastných mien hovoril E. Eichler. Š. Ondruš priniesol výklad názvu *Košice* a niektorých ďalších osadných názvov. Najstaršie doklady názvu *Košic* interpretoval ako *Koša = laz.*

Do rokovania aktívne zasiahli i mladší pracovníci. E. Krasnovská z rozboru vývinu niekoľkých gemerských osadných názvov výstižne zovšeobecnila, akým spôsobom sa vyvíjali v minulosti slovenské osadné názvy. M. Semjanová poukázala na niektoré osobitnosti v paradigmatike osadných názvov v zemplínskych nárečiach (napr. gen. *Mihaľovec,* lok. *u Mihaľovcu/u zablacenich Mihaľovcoch*). J. Krišššáková na živých osobných menách s toponymickým základom demonštrovala proces postupnej detoponymizácie toponymických prvkov a ich prechod do kategórie antroponým, spojený s prehodnotením a zánikom ich pôvodnej štruktúry.

Všeobecný charakter v treťom okruhu o terénnych názvoch mal referát J. Matejčíka o monografickom spracúvaní terénnych názvov. Všeobecnejší bol aj referát Š. Krištofa o elipse v terénnych názvoch. Elipsa je významným slovotvorným činiteľom, vyplýva najmä z ekonomiky reči. V. Uhlár pripomenul a usiloval sa vyložiť názvy vrchov utvorených zo starých slovanských osobných mien (*Konislav, Želihosť, Konerad, Stibor, Ratibor, Latiborská hoľa, Laskomer, Svorad* a pod.). S. Mazúr vychádzajúc z vlastného monografického spracovania toponymie Pukanca, hovoril o mieste ľudovej etymológie pri výskume chotárnych názvov.

Osobitný okruh tvorili referáty I. Ripku, K. Habovštiakovej a M. Blichu zamerané na problematiku chotárnych názvov v dolnotrenčianskej nárečovej oblasti, na Orave a v Ondavskej a Toplianskej doline.

Mimoriadny význam toponymického materiálu pre poznanie a vymedzenie historických areálov pestovania kultúrnych rastlín dokumentoval J. Nižnanský porovnaním súčasných a starších areálov pestovania viniča na Slovensku s areálmi výskytu názvov *Vinohrad, Vinica, Viničky.* Terénnymi názvami z povodia *Belianky* J. Gahér dokazoval, že starší názov *Belianky (Nitrice)* bol *Nitra,* resp. *Malá Nitra.* Š. Lipták hovoril o pramennej hodnote katastrálnych máp pri heuristickom výskume terénnych názvov. Na hodnotu historických prameňov poukázali vo svojich príspevkoch J. Skutil a R. Kuchar.

Podľa Kucharovho zistenia, asi dve tretiny názvov doložených zo 16.—18. stor. možno dnes určiť a lokalizovať.

Ako zo stručného prehľadu vidieť, program rokovania bol bohatý na referáty, takže diskusia sa musela obmedzovať. Vyplýva z toho však jednoznačné poučenie do budúcnosti.

Program rokovania vhodne doplnili exkurzie vlastivedného charakteru, napr. v Archeologickom ústave SAV, a premietanie krátkych filmov o krásach a o dávnej minulosti Slovenska, o Slovenskom národnom povstaní a ďalšie spoločenské podujatia. Vhodnou symbolickou oslavou 30. výročia Slovenského národného povstania bolo aj premietanie slovenského celovečerného filmu s povstaleckou tematikou Vlčie diery.

Rokovanie bolo v budove Pedagogickej fakulty v Nitre, milými hostiteľmi boli členovia Katedry slovenského jazyka a literatúry, za čo im patrí osobitné poďakovanie.

Materiály z konferencie vyjdú v osobitnom zborníku, ktorý vydá Pedagogická fakulta v Nitre. Ústrednou témou budúcej, VII. slovenskej onomastickej konferencie bude fungovanie vlastných mien v socialistickej spoločnosti.

M. Majtán

ROZLIČNOSTI

Sparta — spartský, nie sparťanský. — K miestnemu názvu *Sparta* uvádza Slovník slovenského jazyka (6. zv., red. Š. Peciar, 1. vyd., Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968, s. 296) tieto deriváty: *Sparťan, Sparťanka, spartský* i *sparťanský*. Deriváty *spartský* a *sparťanský* sa tu pokladajú za prídavné mená vzťahujúce sa k miestnemu názvu *Sparta*. Nazdávame sa, že ako vzťahové príd. meno k názvu *Sparta* sa má používať iba príd. meno *spartský*, kým podoba *sparťanský* v tejto súvislosti neprichádza do úvahy.

Jednotlivé deriváty *Sparťan, Sparťanka, spartský, sparťanský* ukazujú, že pri ich tvorení východiskom je základ názvu *Sparta*, t. j. *Spart-*, pričom v deriváte *Sparťan*, v prechýlenom tvare *Sparťanka* i v adjektíve *sparťanský* je namiesto spoluhlásky *t* spoluhláska *ť*, čiže je tu alternácia *t/ť*. Základ *Spart-*, resp. *Sparť- (sparť-)* sa končí na dve spoluhlásky. Všimnime si tvorenie prídavných mien v iných podobných prípadoch.

Pri názvoch, ktorých slovotvorný základ sa končí na dve spoluhlásky, tvoria sa prídavné mená príponou *-iansky* alebo *-ský*. Prípona *-iansky* býva vtedy, keď na konci slovotvorného základu je spojenie párovej znelej alebo neznelej spoluhlásky so sonórnou spoluhláskou, napr. *Brezno — brezniansky, Rudno — rudniansky, Dubno, Dubna — dubniansky, Detva — detviansky, Dukla — dukliansky, Jaslo — jasliansky, Agra — agriansky, Basra — basriansky*. Svojím pôvodom sú príd. mená na *-iansky* vlastne deriváty obyvateľských mien na *-an* (napr. *Detvan — detviansky, Rudňan — rudniansky, Brusňan — brusniansky* atď.), dnes sa však už berú ako priame deriváty príslušného miestneho názvu. Takto sa zmenilo aj slovotvorné členenie derivátov typu *detviansky, rudniansky* atď.; namiesto pôvodnej prípony *-ský* sa tu dnes vydeľuje „komplexná" prípona *-iansky*, ktorá sa iba po predchádzajúcej dĺžke skracuje na *-anský*, napr. *Krásno — krásňanský*. Podľa toho ide tu o príponu *-iansky* a jej variant *-anský*.

Pri názvoch, ktorých slovotvorný základ sa končí na spojenie *likvida + znelá alebo neznelá spoluhláska*, býva slovotvorná prípona *-ský*, napr. *Benevento — beneventský, Bizerta — bizertský, Djakarta — djakartský, Elba — elbský, Emža — emžský, Fulda — fuldský, Hajfa — hajfský, Jalta — jaltský, Kolombo — kolombský, Kremža — kremžský, Raválpindí — raválpindský, Tegucigalpa — tegucigalpský, Kongo — konžský* (s alternáciou *g/ž*), *Volga — volžský, Uganda — ugandský*. Také je tvorenie nielen pri miestnych názvoch, ale ako ukazujú príklady, aj pri iných zemepisných názvoch, napr. pri názvoch krajín, riek a pod. Iba výnimočne pri spojení *lš* alebo *rš* na konci slovotvorného základu býva prípona *-iansky*, napr. *Olše — olšiansky, Orše — oršiansky*, a to zrejme preto, aby sa tu nestretli spoluhláska *š* zo slovotvorného základu a spoluhláska *s* zo slovotvornej prípony (keby sa pripínala prípona *-ský*). Pri tvorení príd. mien od názvov s takto zakončeným slovotvorným základom sa nikdy nevyskytuje prípona *-anský*, ktorá je variantom prípony *-iansky*.

V názve *Sparta* je spojenie spoluhlások *rt*, t. j. spojenie likvidy s neznelou nepárovou spoluhláskou. Podľa uvedeného rozboru k názvu *Sparta* tvoríme príd. meno *spartský*.

Tvar príd. mena *sparťanský* nadobudol v našom jazyku špeciálny význam, iný, ako má príd. meno *spartský*. Na tento význam sa poukazuje v 4. zväzku Slovníka slovenského jazyka (s. 153). Aj tu sa uvádza názov *Sparta* a k nemu príd. meno *spartský* s príkladmi *spartský štát, spartské zákony, spartské zariadenie* a ďalej príd. meno *sparťanský* s výkladom „veľmi striedmy, tvrdý, prísny (najmä v spôsobe života)" a s príkladmi *sparťanská výchova, sparťanský život*. Ako vidíme, slovo *sparťanský* nemá ten istý význam ako slovo *spartský*. Príd. meno *sparťanský* aj podľa Slovníka slovenského jazyka súvisí len so všeobecným podstatným menom *sparťan* (a prechýleným ženským podst. menom *sparťanka*) s významom „človek žijúci dobrovoľne veľmi striedmym, prísnym, tvrdým životom". Všeobecné podst. meno *sparťan* vzniklo z obyvateľského mena *Sparťan* prenesením významu. Ako sa tvoria príd. mená od všeobecných podst. mien na *-an*? K podst. menu *občan* je derivát *občiansky*, k *zeman* je *zemiansky*, podobne je *mešťan — meštiansky*. Príd. mená sa teda tvoria príponou *-ský*, pričom je tu alternácia *a/ia* (prípona *-ský* sa potom po predchádzajúcej dĺžke kráti na *-sky*). Niekedy sa však prípona *-ský* pripája bez alternácie v slovotvornom základe, napr. *kresťan — kresťanský*. Takto je utvorená aj podoba *sparťanský*.

Záverom zhŕňame: K názvu *Sparta* patrí obyvateľské meno *Sparťan* (s prechýlenou ženskou formou *Sparťanka*) a príd. meno *spartský*. Príd. meno *sparťanský* sa vzťahuje na všeobecné podstatné meno *sparťan*.

L. Dvonč

Zabehať si na mieste, nie „zabehnúť si na mieste". — Pri rannom telocviku v rozhlase pravidelne počúvame takéto pokyny cvičiteľa: *„Teraz si zabehneme na mieste"* (5. 5. 1974) — *„... alebo si môžete zabehnúť na mieste"* (13. 5. 1947) — *„... jednoducho si môžete zabehnúť na mieste* (14. i 17. 5. 1974). Pretože už z týchto náhodne zachytených záznamov je jasné, že nejde o jednorazový lapsus, ale o chybný spôsob vyjadrovania, ktorý sa opakovaním fixuje vo vedomí cvičencov i poslucháčov, treba veci venovať príslušnú pozornosť.

Sloveso *zabehnúť si* nie je samo osebe nesprávne utvorené, ale v uvedenej súvislosti je nenáležite použité. Čo vlastne chcel cvičiteľ? Jeho pokyn má viesť cvičencov k tomu, aby v rámci ranného telocviku aj primerane behali, ale pretože to priestor súkromného bytu inak nedovoľuje, aby behali na mieste svojho cvičenia. Ide teda o pokyn: behať na mieste.

Primeraná miera a intenzita nejakej činnosti sa v rámci slovenského morfologického systému vyjadruje osobitným typom predponového reflexíva (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 383; ďalej MSJ), ktoré sa tvorí od základného nedokonavého slovesa predponou *za-*. Častica *si* s reflexívnym významom vyjadruje záujem agensa na činnosti vyjadrenej slovesom; napr. *spievať — zaspievať si, fajčiť — zafajčiť si, žartovať — zažartovať si, cigániť — zacigániť si, plávať — zaplávať si*, teda i *behať — zabehať si*.

Ale týmto konštatovaním sa nekončia pripomienky k nesprávnemu spojeniu „zabehnúť si na mieste", lebo iba presným vymedzením obsahu slovesa *zabehnúť si* sa môže ukázať jeho nezlučiteľnosť s okolnostným určením miesta.

Vzájomná zámena slovies *zabehať si* a *zabehnúť si* môže u menej kultivovaného používateľa spisovnej slovenčiny vzniknúť preto, lebo obidve slovesá sú zdanlivo utvorené predponou *za-* od rovnakého základu, pričom v každom z nich má základ inú kmeňotvornú príponu: *(za)-beh-a-(ť) si — (za)-beh-nú-(ť)*

(si). Ale napriek tejto zdanlivej zhode sú medzi obidvoma slovesami viaceré rozdiely: intenzifikačné zvratné sloveso *zabehať si* sa môže vyskytovať iba vo zvratnej podobe. Nejestvuje teda nepredmetové sloveso *zabehať*. Naproti tomu jestvuje základná nezvratná podoba slovesa *zabehnúť (zabehnúť k susedom, do obchodu, po noviny),* ku ktorej sa reflexívnou časticou dotvára sekundárna podoba *zabehnúť si*. Touto podobou sa vyjadruje okrem základného významu „behom prejsť dakde, po dačo" aj záujem činiteľa na konaní činnosti (porov. MSJ, str. 383); napr. *Zabehol po chlieb* (ak ho dakto poslal, ak to bolo potrebné), ale *zabehol si po chlieb* (ak ho potreboval pre seba).

Sloveso *zabehnúť si* je dokonavé zvratné sloveso ako *zabehať si,* ale kým v type *zabehať si* je predpona *za-* súčasťou prerývanej morfémy *za-* + *si* a má intenzifikačný význam, pri slovese *zabehnúť (si)* predpona *za-* má smerový význam *(zabehnúť do záhrady* ako *zacieliť, zamieriť do terča, zabočiť do najbližšej brány).* Sloveso *zabehnúť (si)* sa začleňuje do radu slovies tvorených od spoločného základu rozličnými smerovými predponami, ako sú napr. *vy-behnúť (si)* (smerom z vnútra von alebo zdola nahor) — *z-behnúť (si)* (smerom zhora nadol) — *pri-behnúť (si)* (smerom k nejakému miestu) — *od-behnúť (si)* (smerom od nejakého miesta) — *za-behnúť (si)* (smerom niekam) a pod. Pritom je zaujímavé, že bezpredponové sloveso *behnúť* vlastne nejestvuje.

Z uvedených zistení vyplýva, že sloveso *zabehnúť si,* v ktorého význame je podľa predpony obsiahnutý istý druh smerovania deja, nemožno bližšie určiť príslovkovým určením miesta, ale iba príslovkovým určením smeru. Preto je z hľadiska významu spojenie „zabehnúť si na mieste" protirečivé. Zmysel má iba spojenie *zabehnúť si na (nejaké, svoje, príslušné) miesto.* Ale týmto spojením nemožno vysloviť pokyn cvičiteľa cvičencom, aby behali na mieste. Ten možno vyjadriť iba spojením *zabehať si na mieste.* *M. Marsinová*

Názvy obyvateľov Izraela a Palestíny. — V súvislosti s konfliktom na Blízkom východe sme sa v komunikačných prostriedkoch často stretávali s názvami obyvateľov izraelského štátu a Palestíny. Z dokladov sme zistili, že na pomenovanie obyvateľov Izraela sa v súčasnej spisovnej slovenčine používajú dvojtvary *Izraelci/Izraelčania,* napr.: Straty *Izraelov.* — *Izraelci* pri útoku potopili grécku loď (Roľnícke noviny, 12. 10. 1973, s. 1). — Ťažké straty *Izraelcov* (Východoslovenské noviny, 15. 10. 1973, s. 2). — *Izraelci* sa zrejme rozhodli . . . (Pravda, 13. 10. 1973, s. 7). — Úder *Izraelcom* (Práca 25. 3. 1974, s. 1). — . . . na jordánskom území okupovanom *Izraelčanmi* vyradili z prevádzky . . . (Pravda, 13. 10. 1973, s. 7). — . . . na veliteľské stanovištia *Izraelčanov* . . . (Roľnícke noviny, 13. 10. 1973, s. 1). — . . . cesta na Damask je pre *Izraelčanov* . . . (Ľud, 13. 10. 1973, s. 2). — . . . keď sa *Izraelčania* už trinásty deň . . . (Práca, 25. 3. 1974, s. 1).

1. Podľa Slovníka slovenského jazyka VI (s. 309) sa obyvateľské mená a prídavné mená k cudzím zemepisným názvom tvoria obdobne ako k domácim zemepisným názvom. Pri obyvateľských menách je najproduktívnejšia prípona *-čan.* Prípona *-ec* sa uplatňuje najčastejšie pri obyvateľských menách odvodených od názvov štátov a území. Napriek tomuto konštatovaniu sa v SSJ VI (s. 273) na pomenovanie obyvateľa izraelského štátu uvádza podoba *Izraelčan,* teda s odvodzovacou príponou *-čan.* Podoba *Izraelčan* sa uvádza aj v SSJ I (s. 625). Aj Pravidlá slovenského pravopisu (10. vyd., s. 183) uvádzajú podobu *Izraelčan.* S tvarom *Izraelčan* sa stretávame aj v Príručke slovenského pravo-

pisu pre školy (1973, s. 262) a v Zaunerovej Praktickej príručke slovenského pravopisu (4. vyd., s. 246).

SSJ VI (s. 294) však napr. pri názve štátu *Senegal* na prvom mieste uvádza obyvateľské meno *Senegalec*, na druhom mieste podobu *Senegalčan*. Dvojtvary *Senegalec/Senegalčan* sa uvádzajú aj v Zaunerovej príručke (s. 405).

Š. Koperdan v článku *K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov* (Jazykovedné štúdie, 3, 1958, s. 102) upozorňuje, že v spisovnej slovenčine prípona *-ec* našla svoje uplatnenie v pomenovaní národov a obyvateľov krajín, ak teritoriálny názov má derivačný základ zakončený na sonóru: *Ázijec, Alžírec, Arménec, Aramejec, Austrálec, Argentínec, Balkánec, Bretónec, Čiernohorec, Estónec, Filipínec, Gruzínec, Havajec, Chaldejec, Iránec, Laponec, Japonec, Mindanajec, Macedónec, Oravec, Patagónec, Portugalec, Slavónec, Slovinec, Uruguajec, Vietnamec, Ukrajinec* ... Toho istého názoru je aj I. Ripka (Slovenská reč, 35, 1970, s. 118—123), ktorý konštatuje, že príponou *-ec* sa tvoria obyvateľské mená odvodené najmä od tých názvov štátov, ktorých derivačný základ je zakončený na sonóru *(Albánec, Estónec, Iránec, Japonec, Paraguajec, Vietnamec)*. Ani Š. Koperdan, ani I. Ripka neuvádzajú však podobu obyvateľského mena od názvu štátu *Izrael*. I. Ripka ďalej poznamenáva, že prípona *-ec* je v súčasnosti najmenej frekventovaná. SSJ VI podľa I. Ripku zaznamenáva zvýšenú frekvenciu „agresívnej" prípony *-čan* a kodifikuje aj prípustné varianty s touto príponou. SSJ VI naozaj v mnohých prípadoch uvádza dvojtvary pri obyvateľských menách utvorených z cudzích zemepisných názvov, a to aj v tých prípadoch, kde Š. Koperdan uvádza iba podobu s príponou *-ec*, napr. *Ázia — Ázijčan* i *Ázijec* (258), *Alžír — Alžírec* i *Alžírčan* (256) a pod. Pretože aj v názve štátu *Izrael* je slovotvorný základ zakončený na sonórnu spoluhlásku, treba pripustiť popri odvodzovacej prípone *-čan* i odvodzovaciu príponu *-ec*. Tvary s odvodzovacou príponou *-ec* sú bežné najmä v množnom čísle: *Izraelci*.

2. SSJ VI neuvádza názov *Palestína*. Naproti tomu SSJ III (s. 13) zaznamenáva heslo *Palestína* s výkladom „územie na východnom pobreží Stredozemného mora, ktorého časť dnes tvorí štát Izrael". Príslušné obyvateľské podoby SSJ III neuvádza. Pravidlá slovenského pravopisu (10. vyd., s. 266) uvádzajú iba substantívum *Palestína* a adjektívum *palestínsky*. Ani Príručka slovenského pravopisu pre školy neuvádza príslušné substantívne deriváty, iba názov *Palestína* a adjektívum *palestínsky* (381). Citovaná príručka A. Zaunera (s. 330) uvádza v slovníkovej časti ako základné heslo adjektívum *palestínsky* s poznámkou, že ide o adjektívum k názvu *Palestína*. Ani tu sa však neuvádzajú príslušné obyvateľské mená.

V dennej tlači sa však stretávame aj s príslušnými obyvateľskými derivátmi: *Palestínci* v akcii (Pravda, 13. 10. 1973, s. 7). — Útočia aj *Palestínci* (Ľud, 13. 10. 1973, s. 2). — Na základe rezolúcií Bezpečnostnej rady OSN majú *Palestínci* plný nárok na návrat do svojich domovov (Pravda, 21. 3. 1974, s. 7).

Doklady ukazujú, že k názvu *Palestína* sa príslušný obyvateľský derivát mužského rodu tvorí odvodzovacou príponou *-ec (Palestín-ec)*, čo korešponduje s vyššie citovaným konštatovaním Š. Koperdana i I. Ripku. Obyvateľské meno *Palestínec* by korešpondovalo aj s citovanou konštatáciou SSJ VI, že prípona *-ec* sa uplatňuje najčastejšie pri obyvateľských menách odvodených od názvov štátov a území, zriedkavejšie pri obyvateľských menách odvodených od niektorých miestnych názvov.

V SSJ VI sa však vo viacerých prípadoch, ako sme to už spomínali, pripúšťajú v takýchto prípadoch aj tvary s príponou *-čan*. Tak je to aj pri viacerých názvoch štátov zakončených na *-a*, pred ktorým je sonórna spoluhláska *-n-*. Napríklad od názvu štátu *Argentína* (s. 257) sa na prvom mieste uvádza podoba s odvodzovacou príponou *-ec (Argentínec)*, na druhom mieste obyvateľské meno s príponou *-čan (Argentínčan)*. Pri názve *Abesínia* sa v SSJ VI (s. 255) zaznamenávajú taktiež dvojtvary: *Abesínec* i *Abesínčan*. Popri hesle *Macedónsko* uvádza SSJ VI (s. 281) i staršiu podobu *Macedónia* a pri nej obyvateľské mená *Macedónec* i *Macedónčan*. Naproti tomu pri názve *Ukrajina* sa v SSJ VI (s. 301) uvádza iba jeden obyvateľský substantívny derivát mužského rodu: *Ukrajinec*.

Pri miestnych názvoch zakončených na *-a*, pred ktorým je sonórna spoluhláska *-n-*, SSJ VI zaznamenáva príslušné deriváty mužského rodu s príponou *-čan: Agana — Agančan* (255), *Cremona — Cremončan* (264).

V zhode s tvorením obyvateľských mien typu *Argentína — Argentínec/Argentínčan* navrhujeme do nového vydania SSJ zaradiť heslo *Palestína* s príslušnými derivátmi obyvateľského mena, a to na prvom mieste názov s príponou *-ec (Palestínec)*, na druhom mieste s príponou *-čan (Palestínčan)*.

J. Jacko

Stakčianska Roztoka? — V Humenskom okrese Východoslovenského kraja leží spádová obec Stakčína, ktorá sa v súčasných administratívnych a kodifikačných príručkách nazýva *Stakčianska Roztoka*. Napriek tomu je na miestnej tabuli pred obcou názov *Stakčínska Roztoka*. Názov *Stakčínska Roztoka* je aj na úradnej pečiatke MNV a na pečiatke miestnej ZDŠ. Učiteľka M. z miestnej školy tvrdí, že aj v úradnom styku sa používa názov *Stakčínska Roztoka*. S názvom *Stakčínska Roztoka* sme sa stretli aj v dennej tlači:
V novom školskom roku pribudli v okreme Humenné dve nové ZDŠ-ky v *Stakčínskej Roztoke* a v Strihovciach (Roľnícke noviny, 18. 9. 1973, s. 5). — Vybudovali ich v obciach ... Kalinovo, *Stakčínska Roztoka*, Pichne a v Krásnom Brode ... (Práca, 8. 1. 1974, s. 6). — Život občanov *Stakčínskej Roztoky* v Humenskom okrese sa od oslobodenia zmenil celkom na nepoznanie (Východoslovenské noviny, 4. 1. 1974, s. 4).

Slovník slovenského jazyka (SSJ) VI (s. 229) k miestnemu menu *Stakčín* uvádza substantívne a adjektívne deriváty v dvoch podobách: *Stakčínčan i Stakčan, Stakčínčanka* i *Stakčanka; stakčínsky* i *stakčiansky*. So substantívnymi derivátmi kodifikovanými v SSJ VI na druhom mieste sme sa v praxi nestretli. Používajú sa iba dlhšie formy s odvodzovacou príponou *-čan: Agilní Stakčínčania* (Východoslovenské noviny, 6, 2. 1974, s. 5).

Aj pri miestnom mene *Stročín* SSJ VI (s. 231) zaznamenáva dvojtvary: *Stročínčan* i *Stročan, Stročínčanka* i *Stročanka; stročínsky* i *stročiansky*. Od miestneho mena *Zvončín* SSJ VI (s. 253) uvádza iba jednu podobu substantívneho a adjektívneho derivátu: *Zvončínčan, Zvončínčanka; zvončínsky*.

V. Uhlár (Kultúra slova, 7, 1973, s. 107—111) upozorňuje na fakt, že v SSJ VI sa od niektorých miestnych názvov nekodifikovali podoby obyvateľských mien a prídavných mien podľa slovotvorného postupu prevládajúceho v súčasnom spisovnom jazyku. Konštatuje, že k miestnemu názvu *Čepčín* (v Turci *Veľký Čepčín, Malý Čepčín*) sa v SSJ VI netvoria tvary *Čepčínčan, Čepčínčanka, čepčínsky*, ale tvary *Čepčan (Veľkočepčan, Maločepčan), Čepčianka, čepčiansky* s doložkou „podľa miestneho úzu". V. Uhlár správne poznamenáva, že spisovný

jazyk podnes zachováva tvary *Trenčan, Trenčianka, trenčiansky* ako výsledok starého slovotvorného postupu, pretože tieto odvodeniny sú oddávna veľmi známe a rozšírené, hoci sú to svojím spôsobom neživé, zmeravené podoby. Preto sa ani v súčasnosti netvoria od názvu *Trenčín* podoby *trenčínsky, Trenčínčan, Trenčínčanka,* ako by sa to podľa podobných príkladov dalo očakávať. V. Uhlár ďalej žiada uplatniť v spisovnom jazyku aj pôvodnejšie podoby *Tvrdošan, Tvrdošianka, tvrdošiansky,* ktoré by mali svoje opodstatnenie popri novších podobách *Tvrdošínčan, Tvrdošínčanka, tvrdošínsky* aj napriek tomu, že už pred ním A. Chmelík (Kultúra slova, *4,* 1970, s. 180) vyslovil požiadavku, aby sa v súčasnej spisovnej slovenčine nepripustila podoba *Tvrdošan,* a to najmä preto, že z názvov vyše 70 obcí na Slovensku zakončených na *-ín* sa tvoria obyvateľské mená príponou *-čan,* hoci viaceré takéto obyvateľské mená zavše potom znejú takmer exoticky (*Čačínčan, Čerínčan* atď.). Jedinou výnimkou podľa A. Chmelíka je meno *Trenčín,* od ktorého obyvateľské meno znie *Trenčan (Trenčianka),* teda nie *„Trenčínčan".*

Na to, že v niektorých ustálených prípadoch sa pri tvorení substantívnych a adjektívnych derivátov odsúva prípona *-ín,* upozornil už A. Jánošík (Slovenská reč, *12,* 1946, s. 92—100, 168—178). Tvrdí, že prípona *-ín* sa odsúva v menách na *-čín, -čina* a *-šín.* Uvádza príklady *Čepčín — Čepčan, Trenčín — Trenčan, Ďurčiná — Ďurčan, Ivančiná — Ivančan, Tvrdošín — Tvrdošan.* Š. Koperdan (Jazykovedné štúdie, 3, 1958, s. 94—95) pokladá pravidlo A. Jánošíka za vyhovujúce pre jazykovú prax a uvádza ďalšie doklady: *Zvončín — Zvončan, Stročín — Stročan.* Š. Koperdan však upozorňuje, že v regionálnom úze nájdu sa aj výnimky, napr. miestne meno *Stakčín* s derivátmi *Stakčinčan, stakčinsky.*

V miestnom úze, ale ani v súčasnej spisovnej slovenčine sa nevyskytujú podoby *Stakčan, Stakčianka, stakčiansky* a *Stročan, Stročianka, stročiansky,* ktoré SSJ VI uvádza na druhom mieste popri zaužívaných formách *Stakčínčan, Stakčínčanka; stakčínsky* a *Stročínčan, Stročínčanka; stročínsky.* Preto navrhujeme vynechať v druhom vydaní SSJ podoby *Stakčan, Stakčianka; stakčiansky* a *Stročan, Stročianka; stročiansky.* Pri substantívnych a adjektívnych derivátoch z miestnych mien *Stakčín* a *Stročín* treba v spisovnej slovenčine vychádzať z rovnakého derivačného systému ako pri substantívnych a adjektívnych derivátoch z miestnych mien *Čačín, Kučín, Zvončín, Kočín, Prečín,* resp. pri adjektívnych a substantívnych derivátoch z českých miestnych mien *Děčín, Hlučín, Jičín* a pod. Domnievame sa, že aj od českého miestneho mena *Děčín* sa v SSJ VI (s. 266) zbytočne uvádzajú vedľa derivátov *Děčínčan, Děčínčanka, děčínsky* na druhom mieste aj podoby *Děčíňan, Děčíňanka.* Od miestneho mena *Jičín* sa v SSJ VI uvádzajú iba deriváty *Jičínčan, Jičínčanka* (s. 274).

Na základe predchádzajúcich úvah navrhujeme zmeniť terajšiu úradnú podobu obce *Stakčianska Roztoka* na podobu *Stakčínska Roztoka.*

J. Jacko

Poznámka redakcie: Komisia pre názvy obcí a ich častí na Slovensku pri Ministerstve vnútra SSR na svojom zasadnutí 13. marca 1973 odporúčala zmeniť názov *Stakčianska Roztoka* na *Stakčínska Ráztoka* (teda aj podobu *Roztoka* na *Ráztoka*).

Sú výrazy preto, nato, zato príslovkami príčiny? — Už viac ráz sa medzi jazykovedcami i medzi učiteľmi slovenčiny konštatovalo, že v našich základných gramatikách a potom aj v učebniciach slovenského jazyka sa nájdu také výklady o niektorých gramatických javoch, ktoré sa takmer doslova zhodujú s formuláciami a výkladmi niektorých gramatických javov v starších gramatikách (napr. Hattalovej, Czamblovej, Damborského alebo dokonca aj v Štúrovej Náuke). To by vari bolo všetko v poriadku, veď gramatický systém jazyka sa mení pomaly, ale nemožno nechať bez povšimnutia také formulácie a výklady, ktoré sú nepresné, dokonca chybné. Na jeden takýto výklad chceme upozorniť.

J. Damborský v Krátkej mluvnici slovenskej (2. vyd. Nitra, nákladom a tlačou Štefana Huszára 1935, s. 170) píše: Príslovky príčinné odpovedajú na otázku: *prečo? načo? začo?* Napr. *preto, zato, nato.* — Od tých čias výskum spisovnej slovenčiny značne pokročil, ale čo sa týka prísloviek príčiny, akoby sme sa boli uspokojili s tým, čo napísali naši starší gramatici, v tomto prípade J. Damborský. Slovenská gramatika E. Paulinyho, J. Ružičku, J. Štolca vo všetkých vydaniach ako príklady na príslovky príčiny uvádza výrazy *preto, nato, zato.* Rovnako aj Krátka gramatika slovenská E. Paulinyho z r. 1960 a učebnice slovenského jazyka pre ZDŠ (napr. učebnica pre 5. triedu).

Všimnime si bližšie výklad o príslovkách v 5. vyd. Slovenskej gramatiky na s. 297. Tu sa okolnostné príslovky členia na príslovky miesta *(blízko, ďaleko* atď.), času (*dnes, zajtra* atď.) a príčiny deja *(preto, nato, zato).* Nápadná je tu hneď jedna vec, že kým príslovky miesta a času sa ilustrujú plnovýznamovými príslovkami s konkrétnou sémantikou, príslovky príčiny sa ilustrujú sémanticky prázdnymi odkazovacími výrazmi, ktoré by sme mohli označiť iba za všeobecné ekvivalenty prísloviek príčiny.

Autori učebnice slovenského jazyka pre 5. triedu ZDŠ už len opakujú to, čo je v Slovenskej gramatike, učitelia zasa predkladajú žiakom to, čo je v učebnici, a tým je tento nič nevysvetľujúci kruh uzavretý. Môžeme s istotou konštatovať, že učitelia na ZDŠ sa doteraz nezamysleli nad tým, čo učia žiakov o príslovkách príčiny, lebo sa doteraz ani jeden verejne neohlásil s tým, že tu nie je čosi v poriadku. (Vieme, že žiaci pri preberaní látky o príslovkách majú za úlohu napísať vety na jednotlivé druhy prísloviek. Radi by sme videli tie úlohy, v ktorých žiaci napísali vety na príslovky príčiny!)

Situáciu tu zachraňuje Morfológia slovenského jazyka. Na s. 599—600 je kapitola Príslovky príčiny (účelu, účinku a prípustky), v ktorej sa uvádzajú príklady na príčinné príslovky okolnostné *(náhodou, neprávom, navzdor, navzdory, nadarmo, zadarmo, samochtiac)* a vlastnostné *(bezdôvodne, dôvodne, náhodne, neodôvodnene, neúmyselne, nevyhnutne, nútene, samovoľne, vedome, úmyselne, zámerne).* Sú to príklady na príslovky príčiny s konkrétnou sémantikou, rovnocenné s uvádzanými príkladmi na príslovky miesta a času. O tom, že by výrazy *preto, nato, zato* mali byť príslovkami príčiny, Morfológia slovenského jazyka sa nezmieňuje.

Ukazuje sa, že z času na čas bude potrebné dôkladne zrevidovať učebnice slovenského jazyka a odstrániť z nich najmä tie výklady gramatických javov, ktoré sa tam dostali nekritickým tradovaním nesprávnych gramatických výkladov zo starších gramatík.

F. Kočiš

VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Z nových kníh

JAZYKOVEDNÉ ŠTÚDIE XII

(Peciarov zborník)

Dvanásty zväzok periodicky vychádzajúceho zborníka je venovaný Štefanovi Peciarovi pri príležitosti jeho 60. narodenín. Obsahuje príspevky zo všetkých okruhov, ktorým sa vo svojej doterajšej práci venoval, a to od slovenských, českých i zahraničných autorov. Skúmajú sa v nich otázky vzťahu češtiny a slovenčiny, problémy fonológie a fonetiky, slovné druhy a jednotlivé problémy vnútri slovných druhov. Veľký počet príspevkov sa venuje lexikológii, slovotvorbe, sémantike a štylistike.

Strán 328 — brož. 49,— Kčs

ŠTÚDIE Z POROVNÁVACEJ GRAMATIKY A LEXIKOLÓGIE

Zborník obsahuje práce z oblasti porovnávacej morfológie, syntaxe a lexikológie. Pozornosť venuje najmä problematike slovesa — kritériám triedenia morfologických kategórií slovesa, slovesnému rodu reflexívnych príčastí v ruštine, problematike slovných spojení a štrukturálno-sémantickej analýze predponových distributívnych slovies. Ďalšie štúdie sú zamerané na riešenie otázok binárnych protikladov, na skúmanie verbálneho a verbálno-nominálneho predikátu v ruštine, ukrajinčine a slovenčine. Spracúva sa tu i zemepisné rozloženie jednej čeľade húb v západoslovanských jazykoch, a to metódou lingvistickej geografie, a nakoniec otázky syntaxe zloženého súvetia.

Strán 208 — viaz. 36,— Kčs

František Kočiš

ZLOŽENÉ SÚVETIE V SLOVENČINE

Monografia komplexne spracúva výsledky výskumu zložených súvetí v skladbe súčasnej spisovnej slovenčiny. Autor v prvej časti práce zhodnocuje doterajšiu domácu i zahraničnú literatúru o danej téme a podáva teoretický výklad o troch základných štruktúrach zloženého súvetia, o ich vzťahu k štruktúre jednoduchého súvetia a jednoduchej vete, ďalej o klasifikácii typov a variantov typov zloženého súvetia, ktoré sa podľa istých kritérií vyčleňujú v jednotlivých štruktúrach zloženého súvetia. V tejto časti uvádza sústavu desiatich typov zloženého súvetia s kritériami, podľa ktorých sa vymedzujú jednotlivé typy a ich varianty.

V druhej časti práce autor analyzuje každý z desiatich typov a ich variantov. Analýza je doložená bohatou excerpciou z diel slovenskej umeleckej a náučnej literatúry.

Práca je doteraz prvou monografiou o zloženom súvetí v slovanských jazykoch.

272 strán — v slovenčine — ruský a nemecký súhrn — viaz. 30,— Kčs.

SLOVENSKÁ REČ, časopis Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied pre výskum slovenského jazyka. Ročník 39, 1974, číslo 5. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka Marta P a r á k o v á. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Povolené výmerom SÚTI 7/13.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, 54 Warmoesstraat, Amsterdam, Netherlands.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1974.

Kčs 8,—.